

III. SELİM DEVRİ SİYASÎ LİTERATÜRÜNE BİR KATKI: YENİ BİR LÂYİHA ÜZERİNE NOTLAR

FATİH YEŞİL*

III. Selim devri yeni bir düzenin, *Nizâm-ı Cedîd*'in tahayyül edilerek tanımlandığı ve söz konusu projenin kısmen de olsa hayata geçirilmeye çalışıldığı bir dönem olarak bilinir. Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır mücadele ettiği düşmanlarının artık yavaş yavaş ideal modellere dönüşmeye başladığı *Nizâm-ı Cedîd* hareketinin siyasî ajandasını belirleyen en önemli argümanlar, III. Selim'in isteği doğrultusunda, devrin önde gelen devlet adamları tarafından kaleme alınmıştır. Siyasetnâme geleneğinin bir parçası olarak da görülebilecek III. Selim devri lâyiha literatürüne, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren yaşanan acı tecrübeler damgasını vurmuştur. I. Abdülhamid devrinde başlayıp, III. Selim'in Osmanlı tahtına çıktığı sırada devam eden savaştan beklenen sonucun alınamamasının ise birbiriyle bağlantılı iki sonucu olduğu düşünülebilir. Nitekim Zıstovi ve Yaş antlaşmaları bir taraftan devrin hegemonyal elitini (*Nizâm-ı Cedîd* ekibi) siyaseten tahkim etmiş, diğer taraftan da yürürlüğe konulacak yeni ajanda için meşrû bir temel oluşturmuştu. Zira Karadeniz ve Balkanların güvenliği açısından büyük bir önem arz eden Kırım'ın kaybı sadece Osmanlı siyasî tarihi açısından değil, aynı zamanda Osmanlı düşünce tarihi bakımından da büyük bir kırılmaya işaret etmektedir¹. Bu bağlamda *Nizâm-ı Cedîd* projesinin temel hedefi, düşmana her açıdan misliyle mukabele edebilecek standartlarda, en azından Kırım'ı yeniden fethedebilecek güçte bir devlet ve ordu organizasyonunu kurgulamaktı.

Şumnu'da toplanan meşveretin ardından, padişahın isteği doğrultusunda kaleme alınan lâyihalar² az önce tasvire çalışılan siyasî mülahazaları

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Beytepe, Ankara/TÜRKİYE

¹ Çoğunlukla Müslüman nüfusun yaşadığı Kırım'ın kaybedilmesinin ve Rusya'nın Doğu Avrupa'daki yayılcı siyasetinin Osmanlı siyasî düşüncesinde yaptığı yansımalar hâlen araştırılmayı bekleyen önemli konular arasındadır.

² Söz konusu lâyihalar için bkz: Ergin Çağman, *III. Selim'e Sunulan İslahat Lâyihaları*, İstanbul, 2010 ve Ahmet Öğreten, "Nizâm-ı Cedîde Dair İslahat Lâyihaları", (Yayımlanmamış

seslendirir. Devlet ve ordunun yeniden düzenlenmesi, içgüvenliğe ve adalete dair sorunlar, asker tahriri, muallim ve itaatkâr neferlere duyulan ihtiyaç, lojistik, ordu finansmanına ve nefer yevmiyelerine ilişkin problemler lâyiha müellifleri tarafından ele alınan en popüler konular arasındadır. Buna mukabil yaz ve kış için farklı asker gruplarının tahrir edilmesi gibi gerçekleştirilmesi imkânsız fikirlerin dışında, ordu organizasyonu, insan ve malî kaynakların seferber edilmesi ya da reyanın güvenliğinin sağlanması gibi meselelere gerçekçi ve uygulanabilir önerilerin lâyihalarda bulunmaması dikkat çekicidir³. Devletin yeniden yapılandırılması konusunda da lâyiha müelliflerinin kafası oldukça karışıktır. Nitekim lâyihalarda taşra idaresi, güvenliğinin sağlanması ya da vergi tahsili gibi hayatî meseleler için, genellikle bilinenlerin tekrarından başka ciddi çözüm önerilerine rastlanmamaktadır.

Avrupa devletlerine gönderilen elçiler tarafından kaleme alınan rapor mahiyetindeki lâyihalar ise cedîd siyasî ajanda için açık önerilerden ziyade, Avrupa devletlerinin karşılaştıkları benzer sorunlara ürettikleri cevapları içermektedir. Azmî Efendi'nin sefâretnâmesinde⁴ yer alan tezyil bölümü, Ebubekir Râtib Efendi'nin "Büyük Lâyiha"sı⁵, Rasih Efendi'nin Sefâret Arizası⁶ bu yeni türün önde gelen örnekleri arasındadır. Devrin lâyihalarından ziyade sefâretnâmelerine benzeyen bu yeni yazın türünün müellifleri, dikkatlerini Osmanlı ülkesinden çok, Bâb-ı Âli'nin düşmanlarına yönelmekte ve çözüm önerilerini doğrudan dile getirmek yerine, tekliflerini Avusturya ve Rusya'da inşa edilen *polis devleti*⁷ üzerinden yapmaktaydı. Az öncekiler gibi doğrudan padişahın isteğiyle yazıldıklarına dair elde bir delil bulunmasa da Râtib ve Rasih efendiler tarafından kaleme alınan metinlerin hacmi, müelliflerin benimsedikleri üslup ve nihayet sefâretleri esnasında bilgi top-

Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1989. Ahmet Öğreten tarafından hazırlanan yüksek lisans tezine konu olan metinler için ayrıca bkz: Enver Ziya Karal, "Nizâm-ı Cedide Dair Lâyihalar", *Tarih Vesikaları*, I (1942), s.411-425 ve II (1942), s. 104-111, 324-351, 424-432.

³ Söz konusu lâyihalar arasında Brentano ve Tatarcık Abdullah Molla tarafından kaleme alınan metinlerin birer istisna teşkil ettiği yeri gelmişken vurgulanmalıdır. Brentano'nun lâyihası için az önce referans verilen eserlere ve İstanbul Üniversitesi Kütüphânesinde TY 6886 numara ile kayıtlı *Risâle fi Fennü'l-harb'e* bakılabilir. Tatarcık Abdullah Molla'nın lâyihası için ayrıca bkz: Tatarcık Abdullah Molla, "Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâle'at", *TOEM*, III-IV (1332), s. 257-284, 321-356 ve 15-34.

⁴ Ahmed Azmî Efendi *Sefâretnâme-i Azmî*, Kostantiniye, 1303.

⁵ Sema Arıkan, "Nizâm-ı Cedid'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin Büyük Lâyihası", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996.

⁶ Yılmaz Karakaya, "Mustafa Rasih Efendi'nin 1793 Tarihli Rusya Sefâretnâmesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996.

⁷ Bu konuda bkz: Marc Raeff, *The Well-Ordered Police State, Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600-1800*, New Haven, 1983.

layabilmek için sarf ettikleri çaba bunların da padişah emrine istinâden yazıldıkları izlenimini uyandırmaktadır.

Avrupa devletlerindeki *nizâm-ı cedîd*in Osmanlı başkentinde propagandasını⁸ yapan lâyihalara benzer bir şekilde, fakat bu sefer Osmanlı *nizâm-ı cedîd*ini Avrupa'ya tanıtmaya çalışan risaleler de devrin siyasî literatüründe önemli bir yere sahiptir. Mahmud Raif ve Seyyid Mustafa efendiler⁹ tarafından kaleme alınan lâyihalar bu kabilden eserlerdir. Vasıf Efendi tarafından yazılmış olan Koca Sekbanbaşı Risalesi¹⁰ ve İgnatius Mouradgea D'Ohsson'un lâyihası¹¹ ise "*icâb-ı vakt û hâl*"e uygun olarak devletin, ordunun ve en nihayetinde takip edilen siyasetin yenilenmesini vurgulayarak *nizâm-ı cedîd* ajandasını meşrû bir zemine oturtma çabasının birer ürünüydü. Değişimi, *nizâm-ı kadîm*in en önemli hususiyeti ve askerî başarının ilk koşulu olarak gösteren söz konusu lâyihaların yanı sıra *cedîd* *nizâm*ın meşruiyeti, Ubeydullah Kuşmanî tarafından yazılan risalenin¹² telifinde rol oynayan önemli faktörler arasındadır. Fakat bu sefer, devrin siyasî ihtiyacına binaen yeniden tanımlanarak idealize edilen *nizâm-ı kadîm* değildir. Zira muhalefetin önünü, henüz metafizik alandayken kesmeye çalışan Ubeydullah Kuşmanî, İslâmî ideallere ulaşmanın bir aracı olarak tanımladığı *nizâm-ı cedîd* siyasetinin, dinî temellerine referans vermekteydi. Ancak *nizâm-ı cedîd*, devrin bir başka kalem erbâbı, Ömer Faik Efendi¹³, tarafından manevî tedbirlere yeterince yer verilmemesi sebebiyle eleştirilir.

A. Yeni Bir Lâyiha: Telif Tarihi ve Müellifi

Süleymaniye Kütüphânesi, Esad Efendi bölümünde "*Nizâmnâme Mecmuası*" ismiyle 3836 numarayla kataloglanan lâyiha müsveddesi¹⁴

⁸ Carter Findley, "Ebu Bekir Râtib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul?", *WZKM*, 85 (1995), s. 41-80.

⁹ Kemal Beydilli-İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîde Dâir Eseri*, Ankara, 2001 ve Kemal Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyid Mustafa Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII (1987), s. 387-443.

¹⁰ Abdullah Uçman, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, İstanbul, TY. Risalenin yazarı konusunda ayrıca bkz: Kemal Beydilli, "Sekbanbaşı Risalesi'nin Müellifi Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri*, 12 (2005), s. 221-224.

¹¹ Kemal Beydilli, "İgnatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan)", *Tarih Dergisi*, XXXIV (1984), s.247-314.

¹² Ömer İşbilir, *Nizâm-ı Cedîde Dair Bir Risale, Zebire-i Kuşmanî fi Tarîf-i Nizâm-ı İlhamî*, Ankara, 2006.

¹³ Ahmet Sarıkaya, "Ömer Faik Efendi, Nizâmü'l-Atîk", (Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1979. Otuz beş varak uzunluğundaki eserde, beş varaklık girişî takiben dokuz varak, *tedâbir-i nizâm-ı ma'nevîyye* ayrılmıştır.

¹⁴ Rika ile kaleme alınmış 25 varak uzunluğundaki eserin boyutu 208 X 133 mm'dir. Metinde düşük cümlelere ve yazım hatalarına rastlanması, kimi yerlere yazarın muhtemelen

yukarıda kısaca tasvir edilen devrin siyasî literatüründen izler taşımaktadır. Nitekim lâyiha müsveddesinde teşhis edilen problemler, bu dönemde kaleme alınan diğer siyasî yazılarla neredeyse aynıdır. Ancak az sonra ayrıntısıyla tartışılmaya çalışılacak olan lâyiha müsveddesi, dili ve teklif ettiği çözüm önerileri bakımından söz konusu literatürden ayrılmaktadır. Düşmana mukabele edebilecek bir ordu ve devlet düzenini tasvir eden devrin siyasî literatürüyle aynı amaca hizmet eden lâyihanın, selâhiyetle yazılması diğer bir zikre değer ayrıntıdır¹⁵.

Lâyihanın telif tarihi, açıklığa kavuşturulması gereken bir diğer önemli probleme işaret etmektedir. Her ne kadar metinde, telif tarihine dair açık bir ifade bulunmasa da bu konuda bazı ipuçları da yok değildir. Nitekim açıkça ifade edildiği üzere lâyiha kaleme alındığı sırada Nizâm-ı Cedid neferleri, Levend Çiftliğinde talime başlamış¹⁶ ve Küçük Hüseyin Paşa vezirlikle Kapdan-ı Derya olarak atanmıştır¹⁷. Lâyihada, 1794-1795 tarihlerindeki Mahmud Paşa isyanından bahsedilmesi¹⁸ ve 1792-1794 senelerinde sadriazam olarak görev yapan Melek Mehmed Paşa'ya¹⁹ referans verilmesi de hesaba katıldığında metnin 1794-1795 tarihleri arasında kaleme alındığı tahmin edilebilir.

Müellifinin kimliği konusunda da lâyiha, açık bir bilgi vermemektedir. Fakat yazarın Bâb-ı Âli'yi yakından tanıyan, sefer bürokrasisini iyi bilen ve eğitilmiş bir kâtip olduğu kesindir. Zira müellif, XVIII. yüzyıl siyasî literatürüne ve vekâyinâmelerine yabancı değildir²⁰. Bâb-ı Âli kalemlerine

sonradan aklına gelenleri derkenar olarak eklemesi, eseri müsvedde olarak tavsif etmemizin en önemli sebepleridir. Eserin diğer nüshasını ya da nüshalarını tespit için şu ana kadar yaptığımız araştırmalar bir sonuç vermemiştir.

¹⁵ "...el-hâlet'ü-hâzihi hüsemâ-yı mülk ü devletin galebesini men'e medâr olacak vesile tahsiline ve münâsib-i vakt olan nizâmın i'âde ve ibkâ ve icâdına i'mâl-i efkâr olunarak me'mur olanlar lâyih-i hatırlarını arz eylediklerine bina'en bu bâbda tahririn-i şukka ve icâle-i hâme-i haddim değil ise dahî evliyâ-yı umûr hazretlerinin kemâl-i 'afv ve safh-ı cemîlerine itkâ-i şer'-i şerife ve tabi'at-ı vakt ve devlete muvâfık olanları makbûl ve hezeyânım ezyâl-i iğmâz ile mestûr ve meşmûl buyrulmak temennâsıyla bu vechle lâyih-ı hasr-ı [hatr-ı] sadikânem terkîm ve takdîm olundu..." Nizâmname Mecmuası, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitapları no: 3836, vr. 1b. Esere bundan sonra "Lâyiha" kısaltmasıyla referans verilecektir.

¹⁶ Lâyiha, vr. 18a.

¹⁷ Küçük Hüseyin Paşa'nın 10 Mart 1792'de Kapdan-ı Derya olarak atanması konusunda bkz: Nejat Göyünç, "Hüseyin Paşa, Küçük", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, s. 6-8 ve Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-Vüzerâ*, Ed: İ. Parmaksızoğlu, İstanbul, 1952, s. 56-57.

¹⁸ Lâyiha, vr. 12a-b.

¹⁹ Lâyiha, vr. 8b.

²⁰ Müellifin "eslâfda müşâhede olunan bu kadar âsâra" atıfta bulunması dikkat çekicidir. Lâyiha, vr. 6b.

ve işleyişine dair dikkate değer bilgiler vermesi ve bu konuda yaptığı öneriler de müellifin Kalemiye mensubu olduğu izlenimini güçlendiren örnekler cümlesindedir. Lâyhada, ordu ve sefer organizasyonu konusundaki tespitlerin sıklıkla 1791-1792'de sonuçlanan savaştan örneklerle desteklenmesi ise yazarın söz konusu savaş esnasında cepheye bulunduğunu düşündürmektedir. Savaş sonrası dönemde de müellifin nizâm-ı cedîd hareketinin dışında kalmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim lâyhada öne sürülen bazı görüşlerin, devrin nizâmnâmelerinden takip edilebilmesi, müellifin nizâm-ı cedîd siyasetinde belirleyici rol üstlenen kişilerden birisi olduğuna delalet eder. Özel olarak Osmanlı diplomasi örgütü ve daimi elçilikler, genelde dış ilişkiler konularında serdedilen görüşler ve modern kışlalar için Almanca “*Kaserne*” teriminin kullanılması, her ne kadar metinde sarıh bir ifade bulunmasa da müellifin dış ilişkileri iyi bilen ve/veya elçilik tecrübesiyle Avrupa'da bulunmuş bir kâtip olduğuna işaret etmektedir.

Diplomasi konusunda lâyhada öne sürülen fikirler ve kullanılan Almanca kavram dikkate alındığında, III. Selim'e lâyiha sunanlar arasında yer almayan Ahmed Azmî Efendi ismi ön plana çıkmaktadır. Azmî Efendi'nin 1787 senesi sonlarında maddî yardım talebiyle Fas'a gönderilmesi²¹ ve lâyhada bu konuya referans verilmesi, terfiler, lojistik, ordu organizasyonu gibi meselelerde lâyhada yapılan önerilerin Azmî Efendi'nin Prusya sefâretnâmesiyle aynı minvalde oluşu bu ihtimali güçlendirmektedir. Fakat Ahmed Azmî Efendi'nin, Prusya sefâreti dışında oldukça sönük geçen Bâb-ı Âli kariyeri ve sefâretnâmelerinden²² başka önemli bir eser vermemesi böyle bir lâyihayı kaleme almış olma ihtimalini azaltmaktadır.

Lâyiha müellifinin kimliği konusunda, az önce çizilen çerçeve dahilinde akla gelen bir başka isim de Vasıf Efendi'dir. Zira lâyhada Arabistan ve Kürdistan'daki mezhepler konusunda verilen bilgiler pekala Bağdat'ta dünyaya gelen, Halep Valisi Süleyman Feyzi Paşa ile dost olan Vâsıf Efendi'ye atfolunabilir. Vasıf Efendi'nin 1787'de İspanya elçiliği yapması da burada önemli bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır. XVIII. yüzyıl siyasî literatürünü yakından tanıyan Vasıf Efendi, Küçük Kaynarca Antlaşması ile sonuçlanan Osmanlı-Rus harbi sırasında esir düşmüş ve

²¹ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Yay: B. Sıtkı Baykal, Ankara, 1968, s. 148-149.

²² Ahmed Âzmî Efendi'nin Fas sefâret tavrı için bkz: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No: E 4034.

1788'de başlayan Osmanlı, Avusturya-Rusya harbinde cephede bulunmuş, hatta General Repnin ile Kalas'da yapılan barış görüşmelerini yürütmüştü. Ancak Ağustos 1791'de yapılan barış müzakerelerinde Turla'yı hudud olarak belirleyerek III. Selim'in infialine sebep olmuştu²³. Bu durum, Vasıf Efendi gibi "çok diyâr gezmiş re'âyânın za'af hâlini görmüş... ..serd rüzgârı müşâhede iderek rütbe kat"²⁴ etmiş bir devlet adamından, *Nizâm-ı Devlete Dair* bir lâyiha istenmemesinde büyük bir etkiye sahip olmalıdır. Koca Sekbanbaşı risalesinde kullanılan sivri dil, Vâsıf Efendi'nin kaleme aldığı vekâyinâmelerde, ricâli çekinmeden sık sık tenkit etmesi ve nihayet ihtiraslı kişiliği²⁵, lâyhada devlet adamları ve ordu idarecileri hakkında kaleme alınan satırlarla uyum içerisindedir.

Ancak devrin sivri dilli ve ihtiraslı tek kâtibi Vâsıf Efendi değildir. Onunla aynı mizaca sahip olan Ebubekir Râtib Efendi de müellif adaylarından biri, belki de birincisidir. Nitekim tıpkı Vasıf Efendi gibi Yaş Antlaşması'yla sonuçlanan savaşta cephede bulunan Râtib Efendi daha sonra Viyana orta elçisi olarak Avusturya'ya gönderilmişti. 30 Eylül 1792'de İstanbul'a döndüğünde ise padişahın isteği üzerine derhal sefâretnâmesini ve Büyük Lâyihasını kaleme almaya başlamıştır²⁶. *Nizâm-ı Devlete Dair* lâyihaların III. Selim'e sunulması bu döneme denk düşmektedir. Râtib Efendi'nin İmparatorluk dışında bulunması ve dönüşünde ağır bir iş yükü altına girmesi ve belki de kaleme almakta olduğu Büyük Lâyiha sebebiyle kendisinden bir başka lâyiha yazması istenmemiş olabilir. Ancak az önce tasvire çalışıldığı üzere Büyük Lâyiha, devrin siyasi literatürü dahilinde ayrı bir yazın türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı bürokrasisinin iç işleyişine dair bilgisi ve diplomatik alana vukufiyeti, çağdaşları arasında bilgisi ve görgüsüyle temâyüz eden Râtib Efendi'yi lâyihanın en kuvvetli müellif adayı yapmaktadır. Başarılı sayılabilecek bir Bâb-ı Âli kariyerine sahip olan Râtib Efendi'nin, vergiler ve reayanın siyânetine dair görüşleri, ordu idaresinde neferlerden çok askerî mühendislere ve mütefennin subaylara atfettiği önem, idam cezası konusundaki düşünceleri, menzillerin verimli hâle getirilmesi konusundaki fikirleri bu çalışmaya konu olan

²³ III. Selim'e göre "Vâsıf kızılbaşı acele eyleyip Turla hudud olarak esas temessüklerini temhir eylemiş"ti. Bu konuda bkz: Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Yay: M. İlgürel, İstanbul, 1978, s. XXX.

²⁴ Lâyiha, vr. 8b.

²⁵ Vâsıf Efendi'nin hayatı ve kişiliği ile ilgili olarak bkz: Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, s. XIX-XXXIX.

²⁶ Râtib Efendi'nin kariyeri konusunda kronolojik bilgi için bkz: Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, İstanbul, 2011, s. 486-487.

lâyihadaki görüşlerle büyük benzerlikler taşımaktadır²⁷. Kaldı ki, Büyük Lâyiha'nın içeriği ve üslubu ele aldığımız lâyiha ile örtüşmektedir. Bunların yanı sıra Râtib Efendi'nin kariyeri de bu konuda bize önemli ipuçları sağlamaktadır. Elçiliği sırasında kendisinden yardım isteyen Viyana'daki Osmanlı tüccarlarına, daimi elçi olmaması sebebiyle yardım edememesi²⁸ ve ele aldığımız lâyihada bu konuya referans verilmesi bu bağlamda önemli bir ayrıntıdır. Râtib Efendi'nin İstanbul'a döndükten sonra meşveret meclisi zabıtlarını tutmakla görevli oluşu, vüzerâ kanunnâmesini kaleme almakta olan Abdullah Efendi'ye yardım etmesi ve ele aldığımız lâyiha ile vüzerâ kanunnâmesi arasındaki benzerlikler bir başka dikkat çekici noktadır²⁹. Lâyiha müellifinin üzerinde önemle durduğu cizyenin tayini ve toplanması konusunda yapılan öneriler ise bu meseleyi yakından bilen ve takip eden bir kâtibin dikkatlerini yansıtmaktadır ki, Râtib Efendi 1793 tarihinde Cizye Muhasebeciliği görevinde bulunmuştur. İstanbul'un günlük zahire ihtiyacını karşılayabilecek büyük bir gemi filosu kurulması fikri ve nihayet Bâb-ı Âli'nin çalışma verimini artırmaya ve gizliliği sağlamaya dönük lâyihada dile getirilen projelerin Râtib Efendi'nin zahire nâzırlığı³⁰ ve reisülküttaplığı³¹ sırasında gerçekleştirilmeye çalışılması bu konuda göz önünde bulundurulması gereken diğer ayrıntılardır.

B. Lâyihanın İçeriği

I. Giriş

Lâyiha yazarı söze, III. Selim devri siyasî metinlerinde karşılaştığımız bir söylemle, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut yapısının, çağına uygun olmadığını belirterek başlıyor. Nizâm-ı Cedîd muhaliflerinin sıkça referans verdiği altın çağ kavramsallaştırmasına karşı bir argüman olarak geliştirilen bu söyleme göre “*iktizâ-yı maslahat ve zamâna mutâbık tedâbire dest-res olunamadığından bir müddetden berû [Osmanlılara] â'dâsı üzerine galebe ve nusret müyesser*” olamamaktaydı³². Bu bağlamda yazar, *kanun-ı kadimden*³³ saptığı

²⁷ Bu konuda bkz: Yeşil, *a.g.e.*, s. 205 vd.

²⁸ Bu konuda bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 396-397.

²⁹ Yeşil, *a.g.e.*, s. 202-203

³⁰ Bu konuda bkz: Fatih Yeşil, “İstanbul'un İfaşesinde *Nizâm-ı Cedîd: Zahire Nezâreti*”nin Kuruluşu ve İşleyişi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15 (2004), s. bilhassa 128.

³¹ Bu konuda bkz: Yeşil, *Aydınlanma Çağında*, s. 379 vd.

³² Lâyiha, vr. 1b.

³³ Söz konusu kavramın Osmanlı siyasî literatüründeki kullanımı konusunda bkz: Mehmet Öz, “Kanun-ı Kadim: Osmanlı Geleneği Söyleminin Dayanağı mı, İslahat Girişimlerinin Meşrulaştırma Aracı mı?”, Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 59-77.

iddiası üzerine inşa edilen bir söylemle cedid nizâma karşı çıkan muhaliflerin aksine, tıpkı Râtib Efendi³⁴ gibi mevcut düzeni, değişime ayak uydurmadığı için eleştirmektedir. Müellifin siyasî pozisyonunu ortaya koyan az önceki cümleler aynı zamanda III. Selim devri yeniden yapılanma hareketinin temel hedefini de okura göstermektedir. Yazarın da altını çizdiği üzere, çağına uygun olmayan, dolayısıyla düşmanlarına *misliyle mukabele*³⁵ etmekten aciz bir devlet yapısı ile zafer kazanmak, devrin siyasî ideologlarına göre imkânsızdır³⁶. Takip eden satırlarda, İmparatorluğun İslamî geleneğine ve III. Selim'in yeniden yapılanma hususundaki isteğine referans verilmesi ise yazarın mevcut nizâmla örtüşen bir tarafı bulunmayan önerilerini meşrû bir zemine oturtma çabası olarak görülmelidir.

Lâyihanın giriş bölümünde Zîştovi ve Yaş antlaşmalarına da dikkat çeken müellif, bu iki antlaşmanın daimi bir barışı öngörmediğini, Osmanlı İmparatorluğu'nun er ya da geç yeniden savaşmak zorunda kalacağını belirtmekteydi³⁷. Savaş hazırlıklarının kesintisiz sürdürülmesini salık veren yazarın, nüfusun daimi bir seferberlik hâlinde tutulmasına yaptığı vurgu, Avrupa'daki çağdaş stratejik algıyla da örtüşmektedir. Lâyiha müellifinin, söz konusu barış dönemini gelecekte çıkması muhtemel savaşa hazırlanmak için iyi bir fırsat olarak değerlendirmesi, bu yeni stratejik bakışın bir sonucudur³⁸. Yazara göre *memurlar*, barışın rehavetine kapılmadan, hizip ve şahsî çatışmaları bir kenara bırakarak ittifak halinde savaş hazırlıklarını sürdürmeliydi. Sultan III. Selim'e düşen görev ise, tıpkı Avrupa'da devletin gündelik işlerinin dışında kalarak işleyişi gözetleyen ve devlet yapısına ruhunu veren krallar gibi, görevdeki *memurların istiklallerini* sağlayarak onları kontrol etmekten ve gerektiğinde cezalandırmaktan veya taltif etmekten ibaretti³⁹.

³⁴ Yeşil, *Aydınlanma Çağında*, s. 235 vd.

³⁵ *Mukabele-i bi'l-misl* kavramı ve dönemin siyasî söylemindeki kullanımı için bkz: Kahraman Şakul, "Nizâm-ı Cedid Düşüncesinde Batılılaşma ve İslamî Modernleşme", *Divân*, 19 (2005), s. bilhassa 124 vd.

³⁶ Tatarcık Abdullah Molla, Enverî Sadullah Efendi gibi devrin pek çok lâyiha müellifi tarafından seslendirilen bu görüş için örnek olarak bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 3. Devletin zaman içerisinde değişen şartlara ayak uydurmasının önemi konusunda ayrıca bkz: Beydilli, "İgnatius Mouradgea D'Ohsson", s. 261 ve Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyid Mustafa", s. 433-434.

³⁷ Lâyiha, vr. 1b.

³⁸ Benzer bir perspektifi gündeme getiren Brentano'nun lâyihası için bkz: Çağman, *a.g.e.*, s.23 vd. Brentano'nun yanı sıra Ömer Faik Efendi de "*vakt-i hazar ve zamân-ı âsüdeğidir deyu tegâfîl buyurulmaması*" gerektiğini belirtmekteydi. Bu konuda bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 28 ve 32.

³⁹ Lâyiha, vr. 1b. II. Mehmed'in divan toplantılarını kafes ardından takip etme(me)sini andırırçasına kralların, sisteme ruhunu veren nâzırlar olarak devlet makinesinin dışında kalması, XVIII. yüzyıl Avrupa siyasî literatüründe sıkça karşılaşılan öneriler arasındadır.

II. Sosyal Nizâmın Kurucu İlkesi Şeriat ve Devlet

Şeriat'ın, sosyal düzenin kurucu ilkelerini vazettiğini belirten müellif bundan sonraki satırlarda, “*esâs-ı şer’ olan nass-ı Kurân-ı Kerîm’e her husûsda mürâc’at*” olunması hâlinde alemde zuhur eden fesadın tamamen ortadan kalkacağı üzerinde durmaktadır⁴⁰. Dolayısıyla hangi sosyal zümreden/sınıftan olursa olsun herkesin vakit namazlarını kılarak ve âhireti düşünerek Allâh’ın emirlerini yerine getirmesi gerekmektedir⁴¹. Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nda öyle bölgeler vardı ki, buralarda hayatlarını sürdüren kişiler namaz kılmak bir tarafa kelime-i şehâdeti bile bir kez olsun dile getirmiyordu. Rumeli’de Dobruca, Deliorman, Kırca Ali ve Arnavutluk taşrasını⁴² örnek gösteren lâyiha müellifi, devamla Anadolu’da Kürdistan ve Arabistan gibi bölgelerde yaşayanların “*türlü türlü mezheblere*” girmesinden şikâyet etmekteydi. Hatta, dört evli bir gayr-ı müslim köyünde bile kilisenin mevcut olmasına rağmen, müslümanlar yeni camiler inşâ etmiyor ve varolanlar da kullanılmamaktan ötürü “*buzâğı damına*” dönüştürülüyordu. Varolan sosyal nizâmı altüst ederek insanların çiftçilik ya da zanaatkârlık gibi meslekleri bir kenara bırakmasına ve eşkiyalığı mübah saymasına yol açan bu durum bir başka soruna da sebebiyet veriyordu. Sefer esnasında Osmanlı ordusundaki nefer açığı “*o misüllü din ve İslâmî’nü bilmezler*” tarafından kapatılmakta⁴³ ve bunların itaatsizlikleri “*İslâm gayretini bilenlerin dahi*” dağılmasına/fırar etmesine⁴⁴ sebep olmaktaydı⁴⁵. Dolayısıyla devlet, bir

Avrupa’nın yeni nâzır kralları için bkz: Ralph Giesey, “State-Building in Early Modern France: The Role of Royal Officialdom”, *Journal of Modern History*, 55 (1983), s. 191-207.

⁴⁰ Lâyiha, vr. 2a.

⁴¹ III. Selim’e sunulan lâyihaların genelinde İslâmî akidelerin uygulanması hâlinde alemin yeniden nizâm bulacağına dair görüşler serdedilmektedir. Enverî Efendi, Koca Yusuf Paşa ve nihayet Ubeydullâh Kuşmanî tarafından kaleme alınan risale bu konuda ilk akla gelen örnekler arasındadır. Çağman, *a.g.e.*, s. 3 ve 59 ve İşbilir, *a.g.e.*, pek çok yerinde.

⁴² Defter Emîni Ali Raik Efendi’ye göre de “*Rumeli’nde görülen ve tahkik olunan küfrî ve İslâm bir menzile kalmayub hatta Arnabudluk havâlisinde rafz ü ilhâd bir dereceye şuyü’ bulmuş ki sünnî-i sahîh’ül-i’ütikâd olan beynlerinde mihân ü muhakkâr*” kalmıştı. Bu konuda bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 57.

⁴³ Lâyiha yazarı, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ordu yapısına damgasını vuran Arnavutluk ve Bulgaristan’daki askerî müteahhitler aracılığıyla istihdam edilen sekbanları kasdetmektedir. Osmanlı ordusunda istihdam edilen işgücünün değişimi konusunda bkz: Virginia Aksan, “Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century”, Ed: Erik J. Zürcher, *Arming the State-Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, Londra-New York, 1999, s.21-41 ve Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965.

⁴⁴ Yazar burada savaş durumunda acil ihtiyaca binaen toplanan nefir-i âmm askerini kastediyor. Nefir-i âmm askeri için bkz: Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedîd’den Yeniçeriliğin Kaldırılışına*

tarafından sosyal nizâmı koruyabilmek, diğer taraftan da seferberliği sağlayabilmek için, herkesin sancak-ı şerif altında toplanmasına imkan veren, İslâmî motiflerle süslü yeni bir ideolojik indoktrinizasyon projesine ihtiyaç duyuyordu.

Bu ihtiyaca yönelik olarak lâyiha yazarının önerisi, padişahı/halifeyi ve devleti kutsayan ortodoks sünî ideolojinin sadece Nizâm-ı Cedîd kışlarına değil, sosyal hayatın her alanına hakim olmasının sağlanmasıdır⁴⁶. Nitekim talebe-i ulûmdan “*telkîn-i îmâna ve ifâde-i şerâ’it-i İslâma kâdir*” olanlar sūdûr-ı kirâm efendiler tarafından seçilerek, ilmihâl kitapları ve Birgivi risâlesiyle birlikte İmparatorluk taşrasına gönderilmeliydi. Her kazada bir öğrencinin istihdam edilmesinin mümkün olmadığını belirten yazar, talebe gönderilemeyen kaza kadılarının, vakit namazlarının takibine dikkat etmeleri konusunda İstanbul’dan uyarılmasını öneriyordu. Kazada bulunan köylerde münavebeyle kalacak olan talebeler genel olarak ahaliye İslâmî kuralları ve özel olarak “*kâbiliyeti olanlara fezâ’il-i cihâd*”ı anlatmakla yükümlü olacaktı⁴⁷. Vakit namazlarına devam etmeyenlerin ve İslâmî kurallar haricine çıkanların kadiya bildirilmesi de softaların görevleri arasındadır. Günahkarların cezası ise ahaliye ibret teşkil edecek şekilde, tarlalarından ve hayvanlarından bir ayda sağladıkları hasıllata el konmasıydı. Ulema zümresi içindeki istihdam sorununa⁴⁸ da bir çözüm teşkil edebilecek bu öneriye nazaran, bölge kadısı tarafından toplanacak cezalarla öncelikle talebelerin maaşları ödenecekti. Artan para, kaza ayanı marifetiyle, bölgenin vakfı olmayan mescidlerine, su yollarına ve kaldırımlarına harcanacaktı. Bu tür masrafları karşılayacak vakıfların bulunduğu bölgelerde, cezalardan elde edilecek gelirler, kazadan toplanacak vergiler için kullanılacaktı. Talebelerin, daha fazla para

Osmanlı Kara Ordusunda Değişim, 1793-1826, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2009, s. 124, 127 ve 144.

⁴⁵ Lâyiha, vr. 2a.

⁴⁶ Nizâm-ı Cedîd neferlerine, Mühendishâne Matbaasında baskısı en çok yapılan eser olarak Birgivi Risâlesi okutulması/dinletilmesi ve vakit namazlarının takip ettirilmesi hususunda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis’in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, TTK Kütüphanesi, no:Y/534, vr. 53a Mehmed Hakkı Efendi’nin her yüz nefere bir imam tayin edilmesi ve Birgivi Risâlesi okutulması konusundaki önerisi için ayrıca bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 49.

⁴⁷ Oldukça benzer bir öneri için bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 6-7 ve 14-15.

⁴⁸ Ulema silkinde, III. Selim devrinde yaşanan sıkışıklık ve III. Selim devrinde ilmiye teşkilatındaki yeniden yapılanma konusunda bkz: İlhami Yurdakul, “III. Selim’in İlmiye Islahatı, Programı ve Tatbikatı”, Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 105-127.

kazanmak için köylüye yersiz isnâdlarda bulunmasının önünü alabilmek için getirilen öneri ise müfteri talebelerin yarım yıllık gelirlerine el konmasıydı.

Sünni/kitâbî İslâm'ın ideallerini ve akidelerini, mutlakiyet zemininde tebellür eden muhayyel nizâm-ı cedîdin hayata geçirilmesinde bir enstruman olarak kullanılmasına ve kadim zarflar içinde takdim edilen mazruflarla meşruiyetin sağlanmaya çalışılmasına, III. Selim devrinde kaleme alınan lâyihalarda sıkça rastlanılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyal nizâmı, İslâmî akideler zemininde yeniden düzenlemeyi ve kitleden kışlaya intikal edecek müstakbel neferlerin kalitesini yükseltmeyi amaçlayan lâyiha müellifi, Yaş Antlaşması'ndan sonra İstanbul'un siyasî mahfillerinde yapılan tartışmalara tercüman olmaktadır. Nitekim yazar softaların İmparatorluk genelinde istihdamından muradını şu şekilde özetlemektedir: "...nûr-ı İslâm ile her tarafda ümmet-i Muhammed'in kulûbı[nun] tenvîr..." olması. Böylece "...cümleye salâh ve haşyet ve gazâ ve cihâda hâhiş ve ra'ğbet hâsıl olarak bu râbita her maddenin tabî'atıyla indifâ'-ı fesâdına ve 'âlemin tezâyüd ve 'izzet ve şerefine ve şevket-i İslâm'ın istibdâdına vesile-i kaviyye..." olacaktı. Öyle ki, bu önerinin İstanbul'da dahi uygulanmasını isteyen müellif, İstanbul kadısının nezaretindeki mahalle imamlarının, bu hususlarda Rumeli Kazaskeri tarafından uyarılmasını istemektedir⁴⁹.

III. Haddini Bilmek: Kıyafet ve Devlet

Lâyiha yazarının dikkat çektiği bir diğer problem "'âlemin mübtelâ olduğu isrâf ve sefâhat"'ti. III. Selim devrinde kaleme alınan lâyihalarda önemli bir yer işgal eden lüks tüketimin kontrol altına alınması⁵⁰, sadece iktisadî açıdan değil, hiç şüphesiz sosyal nizâmın korunması⁵¹ için de büyük bir önem taşımaktadır. İnsanların hadlerini aşarak lüks tüketime yönelmesine hassa hasekilerinin şal kuşanmasına izin verilmesini örnek gösteren yazar, divan üyelerinin, üst düzey ulema ve ricalin, enderun

⁴⁹ Lâyiha, vr: 2a-b.

⁵⁰ III. Selim devrinde lüks tüketimin kontrol altına alınmasıyla ilgili olarak bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 17-19; Ali Osman Çınar, *Es-Seyid Mehmed Emin Behic'in Sevanihül-Levayih'i ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1992, s. 61. Bu konuda ayrıca bkz: Mehmed Galib, "Vaka'-nüvis Teşrifâtı Edib Efendi – Selim-i Sâlis'in Bâzi Evâmîr-i Mühimesi", *TOEM*, 8 (1329), s. 501-3; Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 345-356; Çağman, *a.g.e.*, s. 80-81 ve Azmî Efendi *a.g.e.*, s. 49.

⁵¹ Osmanlı İmparatorluğunda modern iktidarın doğuşunu kıyafet nizâmnâmeleri çerçevesinde değerlendiren bir çalışma için bkz: Donald Quataert, "Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829", *IJMES*, 29 (1997), s. 403-425.

ağalarının dışında kalan devlet görevlilerinin ve diğer sosyal zümrelere mensup kişilerin samur kürk giymesinin yasaklanmasını istiyordu⁵². Haddini aşarak üst düzey devlet görevlilerine özgü kıyafet giyenlerin ya da mücevher sayılacak taşlarla müzeyyen bıçak ve hançerlerle dolaşanların kontrolü, başkentte tebdil çuhadarlar, taşrada ise valinin görevlendireceği tebdiller aracılığı ile sağlanabilirdi⁵³. Lüks tüketimle ilgili çıkartılan fermanlara muhalefet eden kişilerin kıyafetlerine, görüldüğü yerde elkonulmalıydı. Kıyafetlerle birlikte bunları giyenlerin hazinedâr huzuruna çıkartılmasını öneren müellif, el konulan kıyafet ya da mücevherden elde edilecek gelirin belirli miktarının suçluyu yakalayan tebdile verilmesini, geri kalanının Başmuhasebe Kalemi'ne kayd olunmasını istiyordu. Burada toplanacak irâd, askerlerin savaş esnasında ihtiyaç duydukları üniforma ve yağmurluklar için kullanılabilirdi⁵⁴.

IV. Taşra İdaresi ve Ayanlar

Kaleme aldığı metne taşra idaresine dair önerileriyle devam eden yazar, İmparatorluğun idaresi açısından kadılara büyük bir önem atfetmektedir. Nitekim yazarın sözleriyle ifade edecek olursak, “*her maddenin nizâmı ahkâm-ı şer’iyye icrâsına me’mûr olanların tasfiye-i hâllerine mevkuûf olup, hükkâm-ı şer’ Emruallâh’a muvâfık hareketden inhirâf eylediği sûrette, hâkim-i ’orf olanlar dahî şer’in icrâsına me’mûr olan zât bu hareketi irtikâb itdi*” diyerek her türlü adaletsizliği yapabilmekteydi. Ancak kazaların önemli bir kısmının naiblerin elinde olması ve naiblerin de genellikle “*âhkâm-ı şer’-i şerife*” göre değil, bölge ayanının isteğine göre karar vermesi, adli mekanizmaya büyük bir zarar vermekteydi⁵⁵. Bu sorunun çözümü için getirilen öneri, ehil olmayanlara mansıb verilmemesi ve lâyihanın kaleme alındığı dönemde yapılan düzenlemelerde de vurgulandığı üzere kadıların

⁵² Lâyihanın kaleme alındığı tarihlerde kıyafetle ilgili yapılan bir düzenlemeyle divan üyeleri dışında kalan devlet erkanının ve tebaanın samur kürk giymesi ve mücevher sayılabilecek silahlar taşınması yasaklanmıştır. Gayr-ı Müslimlerin kıyafetlerini de düzenleyen ferman için bkz: Ali Osman Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi’nin Hayatı ve Tarihi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1999, s. 288.

⁵³ 1788-1792 savaşı esnasında kürk giyen gayr-ı müslimlerin cezalandırılması konusunda bkz: Feridun Emecen, *İstanbul’un En Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi Tarihi, İstanbul, 2003, s. 419. Kıyafet kontrolü için başkentte tebdillerin görevlendirilmesi konusunda ayrıca bkz: Ali Osman Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi’nin Hayatı ve Tarihi”, s. 288 vd.

⁵⁴ Lâyiha, vr. 3a-b.

⁵⁵ Bu konuda bkz: Yurdakul, a.g.e, s. 125.

görev yerlerine gitmesinin sağlanmasıydı⁵⁶. Bu bağlamda naib atamalarını zorlaştırmak için, naiblere mansıb sahipleri tarafından verilecek mürâseleyi, görev yerine bağlı olarak Anadolu ya da Rumeli kazaskerinin de imzalaması sağlanmalı ve kaza tevcihlerinde yapılacak imtihanla ehil olmayanlar ayırt edilmeliydi⁵⁷. Hatta lâyiha müellifinin belirttiği üzere kadıların durumunu anlamak için sınava ya da teftişe gerek yoktu. Bâb-ı Âli'ye ulaşan ilâmlar dahi kadıların verdikleri hükümler ve yetkinlikleri hakkında zaten bir fikir vermekteydi⁵⁸. Hâlen görev yapmakta olan kadılardan, kanunun dışına çıkanlar ya da çıkılmasına gözyumanlar ve “*ziyâde harc-ı ilâm ve sâ'ir hilâf-ı şer' bir nesne*” alanlar ise azledilerek, rütbeleri tenzil olunmalıydı⁵⁹.

Taşradaki adaletsizliği önlemeye yönelik olarak yazarın bir diğer önerisi de kaza yönetiminde, zaten fiili olarak önemli bir rol üstlenen ayanların idarî açıdan daha da ön plana çıkartılmasıdır. Kazalarda ayan ve yeniçeri serdarlarının yanı sıra mukataa voyvodası, zeamet subaşısı, cizyedar ve sair pek çok idareci ve tahsildarın bulunması idarî ve malî açıdan pek çok sorunun ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Kaza idaresindeki çok başlılıktansa her kazada tek bir *tahsildar* ve *söz sahibi* olmasının önemini vurgulayan müellif, ayanların güçlenmesine izin verilmesinin, hem tebaayı rahatlatacağını hem de devlet işlerinin daha hızlı görülmesini sağlayacağını savunmaktadır. Örneğin Rumeli'de Tatarpazarı voyvodası Ahmed Ağa'nın ve Anadolu'da Aydın havalisinde hüküm süren Karaosmanzâde hanedanının veya sultana mutî diğer ayan ailelerinin kuvvetlenmesine izin verilmeliydi⁶⁰. Bu şekilde lâyiha yazarı taşradaki idarî ve malî gücü çeşitli kişiler arasında paylaştırarak, merkezin hakimiyetini sağlamaya dönük “*klasik*” Osmanlı idare düşüncesine alternatif bir perspektifi gündeme getiriyordu.

⁵⁶ Bu konuda yapılan düzenleme için bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi”, s. 135. Bu konuda ayrıca bkz: Emecen, *a.g.e.*, s. 392.

⁵⁷ 1794 tarihinde yayımlanan ferman, ihtiyarlık ya da hastalık gibi sebeplerle kadıların yerine atanan naiblerin, şeyhülislam tarafından bizzat görülmesini şart koşuyordu. Bu konuda bkz: Yurdakul, *a.g.e.*, s. 120.

⁵⁸ Ulema silkini düzenleyen 1793'deki hâtt-ı hümayunda da kadıların “*icrâ-ı ahkâm-ı şer'-i şerife 'adem-i iktidârları Devlet-i 'Aliyyeme vürüd iden senedât-ı nâ-meşrû'*”larından anlaşıldığının belirtilmesi bu bağlamda dikkat çekicidir. *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânîn*, vr. 46a.

⁵⁹ Lâyiha, vr. 3b.

⁶⁰ Lâyiha, vr. 4a. Defterdar Şerif Efendi de lâyihasında benzer bir öneriye yer vermektedir. Bu konuda bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 20.

Bu yeni bakış açısına nazaran, kazalarda bulunan köklü aileler/hanedanlar, ayan olarak atanmalı ve kazalarda ayan ve yeniçeri zâbitinden başka “*örfi sâhib-i rey ve tahsildâr*” bulunmamalıydı. Lâyiha müellifine göre, mukataaların, timar ve zeametlerin ve eğer mümkünse cizye, avarız, nüzûl gibi vergilerin tümünün ayanlara ihâle olunması onları güçlendirecek, ayanlar güçlendikçe devletin sağladığı imkanlardan daha fazla yararlanabilmek için ahaliye daha adil davranacak ve nihayet taşradaki zulm azalacaktı. Bu bağlamda ayanların “*kazâlarında kendülerinden gayrı tahsildâr olmayub mukâta’ât ve ze’âmet ve timâr ve tefrîki mümkin olan cizye ve ’avâriz ve sâ’ir vâridât-ı mîrîyye ’uhdelerine tefvîz olunduğunu bilmeleriçün âhâlinin ’arz ve mahzârlarına binâ’en cânib-i kethüdâ-yı sadr-ı ’âliden bâ-fermân-ı ’âlî mektûb tahrîr ve îtâ olun*”malıydı. Cizye ve mukataa mültezimlerinin genellikle “*müflis makûlesinden*” olduğunu belirten müellif, mültezimlerin “*hâmî şefâ’ati ile deruhde eylediği mukâta’âyı bahâne ittihâzıyla kazâyâ varub fukarâyâ itmediği zulm kalma*”dığını yazmaktaydı. Kaza ayanları ise “*emvâl-i mîrîyye mültezimidir veyâhûd falânın voyvodası mensûbudur*” diyerek, zulme göz yummak zorunda kalıyordu⁶¹. Mültezimlerin, alacaklarını toplayamadıkları ya da gelirlerini artırmak için çeşitli yöntemlerle fazla para talep ettikleri veya köylünün, mültezimlerin yolsuzlukları sebebiyle vergisini ödeyemediği durumlarda ayanlar devreye girerek köylünün vergisini üstleniyordu. Ayan, mültezime ödediği parayı daha sonra yine köylüden bir şekilde tahsil ediyor ve sonuçta yine kaybeden köylü oluyordu⁶². Ayanların müdahil olmadığı hâllerde ise çaresiz “*kurâ re’âyası der’uhdeci nâmıyla bir âlây insâfsızlara*” borçlanıyordu. Verginin bir kere deruhdeci tarafından ödenmesi ise, köylünün borcuna uygulanan yüksek vergi oranı sebebiyle ahalinin “*mallarıyla ve ’iyâl û evlâdları ve canlarıyla der’uhdecinin esîri*” olması anlamına gelmekteydi⁶³.

Vergi tahsilinin kaza ayanları tarafından yapılmasını gündeme getiren yazar, buna benzer bir şekilde taşrada güvenliğin sağlanmasının da tamamıyla ayanlara ihâle edilmesini öneriyordu. Nitekim kaza ayanları

⁶¹ İstanbul’la kurdukları bağlantılar sayesinde mültezim ve voyvodaların ahaliye yaptıkları zulüm konusunda dikkat çekici örnekler için bkz: Cengiz Orhonlu, “Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risale: ‘Risale-i Terceme’”, *Belgeler*, 4 (1969), s. 41-42; Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 22-23; Çağman, *a.g.e.*, s. 56, 63 ve Yücel Özkaya, “Canikli Ali Paşa Risalesi, Tedâbir’ül Gazavât”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII (1967), s. 159.

⁶² Bu bağlamda ayanların zulmü konusunda bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 67, 75 ve pek çok yerinde.

⁶³ Mukataa voyvodalarının zulmünü önlemek için bu sırada alınan tedbirler konusunda bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi’nin Hayatı ve Tarihi”, s. 137.

birbirleriyle ittifak ederek eşkiyalığın önünü alabilir ve üretimin artmasıyla sonuçlanacak, güvenli bir ortam yaratabilirdi. Ancak lâyiha müellifi, içgüvenlik hususunda ayanlara yetki verilirken belirli sorumlulukların da yüklenmesini önermektedir. Buna göre ayanın sorumluluk alanındaki kazada ahalinin canına veya malına gelecek herhangi bir zarar, ayanlar tarafından tazmin edilmeliydi. Ancak bu şekilde “*bir kazâdan âher kazâyâ tevâif-i nisvân ve bil’â-esliha kârbân gidüb geldikte kimesne gözün üzerinde kaşın var diyemeyüb emniyet-i kâmile hâsul olabilir*”⁶⁴.

Vergilerin toplanmasında ve güvenliğin sağlanmasında başrolün ayanlara verilmesi hiç şüphesiz imparatorluk taşrasında *de facto* hüküm süren ayanların statülerinin hukuken de tanınması anlamına gelmektedir⁶⁵. Başkent ve taşradaki güç odaklarının işbirliğini imâ eden söz konusu öneri, bir taraftan ayanlara resmî bir statü tanınmasına işaret ederken, diğer taraftan da imparatorlukta yaşanan sosyo-ekonomik değişimin, idarî açıdan kabulü anlamına gelmekteydi. Bu bağlamda XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı taşra idaresine damgasını vuran ayanların, sahip oldukları statünün resmîleşmesi ve yukarıda tasvir edilmeye çalışılan öneriler çerçevesinde, bölge ahali nazarında daha da itibar kazanması, İmparatorluğun tek elden idare edilmesine olanak veren, dolayısıyla idarî verimliliği artıran unsurlar olarak takdim edilmektedir. Nitekim idarî dairenin resmen içine girerek İstanbul’a yaklaşan ayanlar “*kethüda[-i sadr-ı âlî] beyin zîr-i nezâretinde olacak*”tı. Lâyiha müellifinin iyimser tahminine göre bu şekilde, Bâb-ı Âli’nin kontrolüne giren ayanların her halleri merkezdeki idareciler tarafından takip edilecek ve ahali, bölgede tek söz sahibi olarak İstanbul’un denetimindeki ayanlara râm olacaktı.

Lâyiha müellifinin, Osmanlı idarî yapısında büyük bir değişimi gündeme getiren ayanlara hukukî statü tanınması önerisi aslında reayayı,

⁶⁴ Lâyiha, vr. 5a.

⁶⁵ Ayanlık konusunda Bâb-ı Âli’nin değişken bir politika takip ettiği XVIII. yüzyıl sonlarında, müellifin ayanların devletleştirilmesi bir başka ifadeyle mevcut idarî/kurumsal yapıya entegre edilmesine dönük bir tartışmayı gündeme taşıması dikkat çekicidir. Bu konuda bkz: Deena R Sadat, “Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century”, *Journal of Modern History*, 44 (1972), s. 346-363; Avdo Suceška, “Bedeutung und Entwicklung des Begriffes Ayan im Osmanischen Reich”, *Süd-Ost Forschungen*, 25 (1966), s. 3-26; Yuzo Nagata, *Muhsinzâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi*, İzmir, 1999 ve Bruce McGowan, “Ayanlar Çağı, 1699-1812”, Ed: H. İnalçık-D. Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev: A. Berktaş, İstanbul, 2004, s. 761-884. Bu konuda son dönemde yapılmış önemli bir çalışma için ayrıca bkz: Ali Yayıoğlu, *The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis, and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Harvard University, Cambridge Mass., 2008.

mukataa, tumar ve zeamet sahiplerinin zulmünden korumaya yönelik bir önlemdi. Fakat bu durum taşrada güvenliğin sağlanmasında ve savaş organizasyonunda oynadıkları role istinaden resmî statü kazanan ayanların artık seferlere daha mutî askerlerle gelmesine de olanak sağlayacaktı. Daha da önemlisi Osmanlı ordusunun önemli bir parçası olan “kaza askeri (nefir-i âm)” kendilerini yakından tanıyan ayanlar tarafından toplanacağı için kolayca firar edemeyecekti. Bu bağlamda kaza ayanı olarak atanacak kişiler, atamaya mevzu olan kazanın yerlileri arasından seçilmeliydi⁶⁶. Nitekim müellife göre taşra idarecilerinin atandıkları bölgeyi ve hükmettikleri nüfusu her açıdan tanımaları, verimliliğin sağlanması açısından büyük bir öneme sahipti⁶⁷.

Lâyiha müellifi, vergilerin toplanması ve güvenliğin sağlanmasının yanı sıra menzillerin de ayanlara havale edilmesini önerir. Mevcut durumda kazalardaki menzilhânelerde, menzil bargirlerinin tutulması verimliliği düşürerek, hem tebaaya hem de devlet hazinesine büyük zarar vermektedir. Mültezimlerin adamları ve hatta tüccarlar türlü bahanelerle menzilleri kullanarak, masraflarını ahaliye ve hazineye yüklemekte, ahalden toplanan menzil imdâdiyyesi ve hazineden verilen in'âm havalesi de ayan ve müttegallibe tarafından paylaşılmaktadır⁶⁸. Bunun yerine ayanlar tarafından bargir ve sürücü tedarik edilmesini öneren müellif, bunların “kirâcı hânı” adı verilecek binalarda hazır bekletilmesini teklif etmektedir. Yeni uygulamada ulak, kazaya ulaştığında kiracı hanında, iaşesi kendi cebinden karşılanmak üzere, misafir edilecek ve gideceği yola göre kendisine makul ücretle at ve sürücü kiralanacaktı. Bu şekilde in'âm ve ücret-i menzil fermanı verilmeyecek, fakat tatarlara, kethüda kâtibi tarafından gidecekleri mesafeye göre menzil

⁶⁶ Kaza ayanlarının intihâbına vali ve kadıların müdahale etmemesi ve atamalarda hüccet vermesi gereken kadı ya da naiblerin, kaza ayanlarından harc-ı hüccet talep etmemesi konusunda alınan önlemler konusunda bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi”, s. 141. Bu konuda ayrıca bkz: Bekir Sıtkı Baykal, “Ayanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler”, *Belgeler*, I (1964), s. 223. Ayan seçimi konusunda daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz: Yayıoğlu, *a.g.t.*, s. 176 vd.

⁶⁷ Lâyiha, vr. 4a-b.

⁶⁸ Müellifin tasviri, XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğundaki menzillerin mevcut durumuyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu konuda bkz: Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s. 291-298. Genel olarak menzil teşkilatı konusunda ayrıca bkz: Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara, 2002. III. Selim devri lâyiha müellifleri arasında menzillere büyük önem atfeden Râtib Efendi'nin önerileri için ayrıca bkz: Joshua M. Stein, “An Eighteenth-Century Ottoman Ambassador Observes the West: Ebu Bekir Râtib Efendi Reports on the Habsburg System of Roads and Posts”, *Archivum Ottomanicum*, X (1985), s. 219-312. Azmî Efendi'nin Prusya örneği bağlamında yaptığı öneriler için ayrıca bkz: Ahmed Azmî, *a.g.e.*, s. 54-56.

ücreti ödenecekti. Dolayısıyla *imdâd-ı menzil akçesi* yerine, menzilhâne giderlerinin sadece yarısı kaza ahalisinden tahsil edilecekti. Tatar harcırahlarının da yine mirî hazine tarafından ödenmesini öneren müellif, uygulamanın başarıyla hayata geçirilebilmesi için, sisteme nezaret edecek olan ayanların, başkentten sürekli kontrol edilmesinin önemine işaret etmektedir⁶⁹.

Lâyihada, taşra idarecileri olarak ön plana çıkartılan ayanların isyan etmesi Osmanlı merkezî idaresinin sık karşılaştığı bir durumdu. Müellife göre, İstanbul'a karşı isyan bayrağını açan ayanlar, öncelikle kethüda bey ve sadriazam tarafından uyarılmalı, yola gelmeyenler komşu kaza ayanları tarafından tedib olunmalıydı ki, III. Selim devrinde isyankâr ayanlarla, genel olarak bu şekilde mücadele edilmekteydi⁷⁰. Ancak lâyiha müellifinin isyan sonrası süreçte izlenmesini önerdiği siyaset Osmanlı idare pratiklerinin tamamen dışında kalmaktadır. Zira idam edilen ayanın malları müsadere olunmamalı, eğer varsa mîriye olan borcu tahsil edildikten sonra mirâsı, evlad ya da akrabasına verilmeliydi. Hatta yazar isyan ya da ahaliye zulm dışındaki durumlarda, ayanların azledilmemesini önermektedir. Bu yeni bakış açısı hiç şüphesiz imparatorluktaki tek meşrû hanedan olan Osmanlı ailesinin⁷¹ yanı sıra meşrû hanedanların oluşumuna ve devamlılığına izin vermekteydi. Lâyiha yazarına göre ancak bu şekilde "*âhâli ol hânedânı kendülere büyük bil*"ir ve İstanbul kendisine mutî ayanlar aracılığıyla idarî ve malî siyasetini İmparatorluğun her köşesinde, daha verimli ve daha hızlı uygulayabilirdi. Varisin bulunmadığı durumlarda ise kaza ahalisinin "*muhtarı*" ayan olarak atanmalıydı⁷².

Kadı ve ayanların yanı sıra kazalarda bulunan yeniçeri zabitleri de Osmanlı taşra idaresinde önemli bir rol üstlenmekteydi. Zabitlerin "*yol ve erkân-ı ocağa vâkıf olanlardan te'yid suretiyle nasb*" olunmasını öneren müellife göre yeniçeri zabitlerinin yolsuzluk ya da ahaliye zulm dışındaki sebeplerle değiştirilmesi uygun değildi. Bunun yanı sıra görevde bulunan yeniçeri

⁶⁹ Lâyiha, vr. 12a-b.

⁷⁰ III. Selim devrinden itibaren "*devletin meslek-i müttehâza mütegalibeyi* [ayanlar] birbirine kırdırtmaktan 'ibâret olması" konusunda bkz: Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, X, İstanbul, 1309, s. 189.

⁷¹ Osmanlı Hanedanı'nın meşruiyeti ve hanedana alternatif arayışlarına erken tarihli örnekler için bkz: Feridun Emecen, "Osmanlı Hanedanı'na Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülâhazalar", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 6 (2001), s. 63-76.

⁷² Lâyiha, vr. 4b.

zabitlerinden, üç ayda bir kere ödedikleri caizeler dışında hiç bir şey talep edilmemeliydi⁷³.

Müellif, Osmanlı taşra yönetiminde en önemli mevkileri işgal eden kadı, ayan ve yeniçeri zabitlerine lâyihasında hiç de küçümsenmeyecek bir yer ayırmasının ardında iki temel saik olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki, yukarıda da belirtildiği üzere, barış döneminde ahalinin⁷⁴ ve emvâl-i mîrîyenin himaye edilmesiydi. Diğer faktörü ise, barışı savaşa hazırlık süreci olarak algılayan lâyiha müellifi şu şekilde dile getirmektedir. Söz konusu önerilerden murat, “*sefer esnâsında mürettebât derhâl ihrâc olunmasında celb-i suhûlet ve umûr-ı ’ibâd ve mehâm-ı devlet ber vefk-i murâd rû’yet olunub sefer hengâmında ’askerî ve gayr-ı ’askerî ma’lum olarak yeniçeri zâbiti bi’l-cümle yeniçeri ’askeriyle bi’n-nefs kazâ ’askeri dahi â’yân veyâhûd matlûb buyurulduğu vechle kendüye mu’âdil oğlu veya akraba ve müte’allikâtı sahâbetiyle sefer-i hümâyûna gelüb hitâm-ı sefere kadar birisi firâr itmeyüb tekmül-i hizmet ve icrâ-yı merdî ve recûliyyet eylemeleri maslahatıdır*”⁷⁵.

V. Sosyo-Ekonomik Yapının Nizâmı: Vergiler ve Cezalar

Taşra idare örgütünde yapılmasını önerdiği değişikliklerden sonra lâyiha müellifi, sosyal nizâmın yeniden sağlanmasına dönük tedbirleri sıralamaya başlar. Medenî hayatın düzenlenmesinde cezanın önemli bir yere sahip olduğunu belirten yazar, cezaların şeriata uygun bir şekilde verilmesini ister. Öyle ki, kısas dışındaki durumlarda “*örfi tertîb-i siyâset men*” olunmalıdır⁷⁶. Zira idam cezası ne mücrime ne de ahaliye ibret oluşturmamakta, idam edilen şahıs kısa sürede sosyal hafızadan silinmektedir. Oysa ki, suçlunun, örneğin eli kesilse “*acısını bilür bir dahî kâr-ı mekrûha cesâret idemez ’ala-farz-ı muhâl cesâret itse bile diğêr eli dahî kat’ olunub bu cihetle emr-i Bârî yerine getirüldükde sa’iri bu hâlî görüb ’ibret alub o misüllü şenâyi’a cesâret idemez*”. Firarî askerlere de benzer cezaların verilmesini öneren lâyiha yazarı, son savaşta Babadağı ve Maçın’dan firar eden askerlerin idam edilmesinin, orduda hiçbir etki yaratmadığını, zira cephedeki askerlerin firarilerin idam edildiğine inanmadığını öne

⁷³ Lâyiha, vr. 5a.

⁷⁴ İmparatorluk taşrasında ahaliye yapılan zulmün önlenmesine yönelik tedbirler, III. Selim devri lâyiha yazarlarının gözde konularından birisidir. Bu konuda örnek olarak bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 20 vd.; Çağman, *a.g.e.*, s.36-38, 75 ve pek çok yerinde.

⁷⁵ Lâyiha, vr. 5b

⁷⁶ Devrin lâyiha müelliflerinden Râtib Efendi’nin Avrupa devletlerinde idamın, devlete ihanet gibi bazı önemli suçlar dışında bırakılmak üzere kaldırıldığına dair verdiği bilgiler konusunda bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 386.

sürmektedir. Fakat firarî askerler, kadimde olduğu gibi burun ve kulakları kesilerek firar ettikleri bölgeye iade edilseler, neferât bu durumdan ibret alarak emre itaatsizlik ya da firar etmeyi düşünmezdi⁷⁷.

İmparatorluktaki sosyal düzeni bozan bir diğer önemli problem de gayr-ı müslimlerden toplanan cizye oranlarının yüksekliği ve cizyedarların yaptıkları yolsuzluklardı. Cizye dışında kalan diğer vergilere zam yapıldığı savaş dönemlerinde bu durum reaya açısından daha da dayanılmaz bir hâl almaktaydı⁷⁸. Nitekim gayr-ı müslimlerin ödemek zorunda bırakıldıkları yüksek vergilerden kaçmak için hayatlarını sürdürdükleri bölgeleri terk ederek, kendilerine çeşitli muafiyetler sağlayan diğer memleketlere göç ettikleri ve bazen de isyan ettikleri bilinen bir gerçektir⁷⁹. Uzun süredir savaşın bütün ağırlığını hisseden Sırbistan, Eflak ve Boğdan, Turla ve Tuna kıyısında yaşam mücadelesi veren gayr-ı müslimleri örnek gösteren müellif, bunların önemli bir kısmının firar ya da isyan ettiğini belirtmektedir. Hatta Anadolu ahalisinin perakende olarak, diğer vergilerden muaf oldukları İstanbul'a göç ettikleri ve son dönemlerde başkentteki gayr-ı müslim nüfusun arttığı bilinmektedir⁸⁰. İmparatorluk nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan gayr-ı müslim ahali üzerindeki yükün hafifletilmesi konusunda yukarıda yaptığı öneriyi, cizyenin ayanlar tarafından toplanmasını, tekrarlayan müellife göre cizye vermekle yükümlü ahalden “*şer'-i şerîfın cevâzından ziyâde bir âkçe [ve] bir habbe*” alınmamalıydı⁸¹. Ancak bu konuda lâyiha yazarının yaptığı ikinci öneri, nüfusun bilgi temelinde kontrolünü öngören modern devleti ya da kadîm Osmanlı idarî geleneği olan tahrîri akla getiren bir uygulamayı gündeme taşımaktadır. Müellifin önerisine göre

⁷⁷ Lâyiha, vr. 5b.

⁷⁸ Nizâmlı ordu ve sefer organizasyonu için önemli bir finansman kaynağı olarak görülen cizyeye III. Selim'in zam yapma girişimleri konusunda bkz: Yeşil, *a.g.t.*, s. 189.

⁷⁹ Lâyiha müellifinin altını çizdiği göç sorunu ile ilgili olarak bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “III. Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Vekayi”, *Belleten*, XXXVII (1973), s. 648 ve The National Archive, FO 78/50, s. 147-148.

⁸⁰ İstanbul'a yapılan göçler konusunda bkz: Betül Başaran, *Remaking the Gate of Felicity: Policing, Social Control, and Migration in Istanbul at the End of The Eighteenth Century, 1789-1793*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The University of Chicago, Chicago, 2006 ve Cengiz Kırılı, “Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı”, Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadîmden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 201 vd.

⁸¹ Benzer bir öneri için bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 22-23.

on beş senede bir kez cizye kaleminden taşraya gönderilecek muharrirler, İmparatorluk sınırları dahilindeki gayr-ı müslimleri “*isim û şöret ve eşkâliyle tahrîr*” edecekti. On beş sene sonra ikinci kez bölgeye giden görevliler ise bir önceki tahriri kontrol ederek defterlerden ölenleri çıkartıp, doğanları ekleyecekti. Bu şekilde cizyedarların başta gelen yolsuzlukları arasında sayılan cizye vermekle yükümlü olmayan gayr-ı müslim çocuklarından vergi alınması önlenilecek ve cizye gelirleri net bir şekilde, önceden tahmin edilebilecekti. İlk tahrirden ikinci tahrire kadar geçen süre zarfında müteveffaların yakınlarından vergi tahsil edilmesi ise aynı süre zarfında on beş yaşına basan çocuklardan vergi talep edilmemesiyle dengelenecekti. Cizyenin, idare ettikleri bölgeleri yakından tanıyan ayanlar tarafından deruhte edilmesi durumundaysa, vergi peşinen her yıl “*ber-mûceb-i defter*” ayanlardan alınabilir ve ayanlar daha sonra hazineye ödedikleri meblağı kazalarından tahsil edebilirdi. Ölen kişilerin cizyesini tahsile devam edilmesinin şerân caiz olmayacağı yönünde gelecek eleştirilere ise lâyiha müellifi *hikmet-i hükümet* zemininde cevap vermektedir. Zira yazara göre “*bu sûret bir mahallin re’âyâsını âher mahalle hicretten men’ ve nice fevâ’idi celb ile memâlikin harâbından vikâyesine ’illet-i müstakile-i nizâm-ı devletden olduğuna binâ’en cevâzı kâbil olabilir*”. Diğer taraftan lâyiha müellifi önerisinin kabul edilmemesi durumunda, bir başka ifadeyle “*şer’-i şerîfe ri’âyet olunsa Hak Te’âla hazretlerinin kemâl-i kudretiyle fütühât müyesser*” olacağından, komşu ülkelerden ahali celbedilebileceğini ve kazanılan ganimetin hazineye önemli miktarda gelir olarak yansıtacağını belirtmekten de geri durmaz⁸².

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun sosyo-ekonomik yapısında önemli bir yer işgal eden mukataa sistemi⁸³ de lâyiha yazarının ele aldığı konulardan birisidir. Öncelikle İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde cizyenin, mukataalara merbût olması sebebiyle, gerektiği şekilde tahsil edilemediğinden şikayet eden müellif, mukataa sahiplerinin, doğum ve ölümleri takip etmemesinden oluşan cizye gelirlerindeki açığın hazineyi olumsuz yönde etkilediğini belirtmektedir. Burada da yukarıda yaptığı

⁸² Lâyiha, vr. 6a-b. III. Selim devrinde gayr-ı müslim tebanın cizye konusunda yaşadığı problemlerin çözümüne yönelik iyi bir örnek teşkil etmesi bakımından Mora Ceziresi hakkında çıkartılan kanunnâme için ayrıca bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis’in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 19a-b.

⁸³ Mukataa sistemi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003.

öneriyi tekrarlayan lâyiha yazarı bu sorunun, gayr-ı müslimlerin on beş senede bir kez tahrir edilmesiyle, hazine lehine çözüleceğini belirtmektedir. Öyle ki bu şekilde tahrire muhatap olan gayr-ı müslimlerin ekonomik durumları hakkında da fikir sahibi olunacak ve imdâd-ı seferiyye vergisi de tıpkı cizye gibi ahalinin ekonomik durumuna nazaran üç farklı sınıftan – ednâ, evsât, â'lâ- değişik oranlarda toplanabilecekti. Mukataa sahiplerinden savaş zamanı talep edilen cebelü bedeliyyeleri de lâyhada ele alınan bir diğer önemli konudur. Nitekim savaş başladıktan sonra cebelü bedeliyesi olarak mukataa sahiplerinden bir anda yüksek miktarda para talep edilmesi, reayayı malî açıdan içinden çıkılmaz bir duruma sokmakta ve büyük meblağlar tutan verginin toplanamamasına sebep olmaktaydı. Barışı, savaşa hazırlık dönemi olarak gören müellifin önerisine nazaran, mukataaların muaccelelerine göre belirlenen bedeller taksitler halinde barış zamanı tahsil edilmeliydi. Darbhâne ya da Enderûn-ı Hümâyûn hazinesinde saklanacak bu meblağa kesinlikle dokunulmamalı, ancak padişahın bilgisi dahilinde sefer masrafları için kullanılmalıydı⁸⁴.

Uzun süredir Osmanlı idaresinin bir gelir kaynağı olarak gördüğü müsadere uygulaması⁸⁵ da tebaanın hayat şartlarını doğrudan etkileyen önemli bir sorun olarak lâyhada ele alınmaktadır. Nitekim XVIII. yüzyıl sonlarına gelindiğinde İstanbul ve taşrada adı duyulmuş kişilerin öldükten sonra mallarının müsadere edilmesi “*de’b-i devlet gibi olmuştu*”. Hazineye borcu bulunmayan kişilerin mallarının müsadere edilmemesini öneren lâyiha müellifi, muhtaç duruma düşen ailelerin mallarıyla devletin idare edilemeyeceğinin ve düşman üzerine sefer yapılamayacağını altını çizmektedir⁸⁶. Ölen kişilerin hazineye olan borçları tahsil edildikten sonra kalan malları varislerine dağıtılmalıydı. Borcu, mirasından fazla olan müteveffanın ise kalan mallarına el konulmalıydı. Varisin bulunmadığı durumlarda da miras beyt’ül-mâle/hazineye ait olacağından müteveffa hangi zümreden/sınıftan ise zâbiti tarafından mirasa el konarak savaş sırasında harcanmak üzere ortasındaki sandıkta, yenicecilik dışındaki devlet

⁸⁴ Lâyiha, vr. 6b-7a. Sefer döneminde kullanılmak üzere barış zamanında para biriktirilmesine dönük bir öneri için ayrıca bkz: Erol Çağlar, *Mehmed Emin Vahid Efendi’nin Fransa Sefareti ve İngiltere ile Yapılan Görüşmelere Dair Tahriri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2002, s. 94.

⁸⁵ Müsaderenin bir gelir kaynağı olarak görülmesi konusunda bkz: Mehmet Genç, “18. Yüzyıl’da Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s. 220.

⁸⁶ Müsaderenin ordu ve sefer finansmanının bir aracı olarak görülmesi konusunda bkz: Yeşil, *a.g.t.*, s. 167.

görevlilerinden ise yine sefer zamanı kullanılmak için Başmuhasebe Kalemi'ne kaydettirilerek, Hâzine-i Âmire'de saklanmalıydı⁸⁷.

VI. Osmanlı Merkez Teşkilâtı

Taşra idaresi ve sosyal hayatla ilgili olarak lâyhada ele alınan problemlerin sonuncusu olarak göze çarpan müsaderelerin ardından müellif, devletin merkez teşkilatı ve idaresi konusundaki görüşlerini sıralamaya başlar. Lâyihanın bu bölümünde öncelikle padişahların hemen her konuda kaleme aldıkları hâtt-ı hümayûnların yarattığı sorunlar üzerinde durulmaktadır. Devlet meselelerinin tamamında bilgi sahibi olması mümkün olmayan padişahların hiç kimseye danışmadan, bir hususta uygulanması imkansız ya da devlet gelenekleriyle örtüşmeyen bir hâtt-ı hümayûn kaleme alması ve bunun daha sonra uygulanmaması doğrudan padişaha ve devlete zarar vermektedir. Bu duruma lâyiha müellifinin ürettiği çözüm ise XVIII. yüzyıl Avrupa devletlerindeki danışma kurullarını ve kabinecileri⁸⁸ akla getirmektedir. Padişaha, hâtt-ı hümayûn yazacağı konuya göre, hattı yazmadan evvel reisülküttab, defterdar ve sadaret kethüdasiyla “*istişâre*” etmesini öneren müellif, daha önemli konularda sultanın şahsen sadriazam ve sūdûr-ı kiramla görüşmesinin uygun olacağını belirtmektedir. Böylece padişahın emirlerinin yerine getirilmemesi gibi bir durum da söz konusu olmayacaktır. Padişahın her konuda hâtt-ı hümayûn yazmasına gerek de yoktur. Daha önce de belirtildiği üzere padişahın idarî dairesinin dışına çıkarak, devlet mekanizmasını gözetlemesini öneren lâyiha müellifine göre, “*zât-ı hümayûna lâzım olan şefkât ve ’adâlet ve da’imâ şer’-i şerîfe ri’ayettir umûr-ı devleti hâcetleri [ne] ise me’mûrlar vech-i lâyiğı üzre görsünler aralıkda iktizâsna göre istiknâh-ı hâllerile emr-i me’mûrunda cidd û sa’y idenleri*

⁸⁷ Lâyiha, vr. 7a-b.

⁸⁸ “Kâlb-i devlet” olarak iş görecek bir danışma kurulunun oluşturulması konusunda benzer bir öneri için bkz: Çınar, “Es-Seyid Mehmed Emin Behic’in Sevanihü'l-Levayih’i”, s. 17-20. III. Selim’in “sofra meclisi/kabinesi” konusunda ayrıca bkz: J. C. Hobhouse, *A Journey through Albania and the Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the Years 1809 and 1810*, Londra, 1813, s. 1009-1010; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Vezir Hakkı Mehmed Paşa”, *Türkiyat Mecmuası*, 6 (1939), s. 185, 195 ve 205; Uzunçarşılı, “III. Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden”, s. 656 ve “Kabakçı Vakasına Dair Bir Mektup”, *Belleten*, XXXIX (1965), s. 599; F. Çetin Derin, “Yayla İmamı Risalesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3 (1973), s. 216 ve “Tüfengcibaşı Arif Efendi Tarihçesi”, *Belleten*, 38, 1974, s. 381 ve Ottokar Schlechta-Wssehrd, *Die Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808*, Viyana, 1882, s. 30-31, 47 ve 59. Napoléon Bonaparte’ın Amedî Galib Efendi’ye, III. Selim’e “*tefhim-i hâl ve pend*” eden kişilerin kimliği konusunda yönelttiği sorular için ayrıca bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Amedî Galib Efendi’nin Murahhashığı ve Paris’ten Gönderdiği Şifreli Mektuplar”, *Belleten*, I (1937), s. 385-386 ve 401.

ve itmeyenleri taharrî olunarak taraf-ı hümayûndan tahzîr ve taltif olunmaları” yeterlidir.⁸⁹

Hâtt-ı hümayunlara benzer bir şekilde, lâyiha müellifi ferman yazılması konusunda da devletin oldukça cömert davrandığından şikayet etmektedir. Her konuda ve ardarda ferman yazılması, fermanların etkisini ve itibarını azaltmaktaydı. Öyle ki, fermanların “*etrâk hânelerinde pencerelerine yapışdırdıkları ve mehâkimde ve â'yân konaklarında raflar üzerlerinde ve çuvallar içlerinde memlû olduğu*” yazarımız tarafından bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla sadareten taşraya yazılacak emirler için öncelikle ferman gönderilmek yerine büyülde, defterdarlık, kethüdalık, çavuşbaşılıktan giden yazılar için öncelikle mektub gönderilmelidir. Söz konusu mektuplarla sorun çözüme kavuşturulamaz ise “*tuğrâ-yı fermân-ı 'âlî*” yazılmalıdır. Bu şekilde fermanların itibarının yükseltilmesi, İstanbul'un taşradaki hakimiyetini de güçlendirecektir. Müellifin de altını çizdiği üzere halkın “*tuğrâ-yı emr-i 'âlî gelecek geldi havflarından lerzân olarak infâz-ı emre bez-i mâ-hasalî makdûr*” eylemesi ülke idaresi açısından büyük bir öneme sahiptir.⁹⁰

Taşra ile merkez arasındaki yazışmalar konusundaki düşüncelerini takiben lâyiha müellifi, tahayyül ettiği ideal sadriazamı okurlarıyla paylaşır. Nasihatnâmelerdeki ideal devlet adamı tanımının bir adım ötesine geçen yazarımız, sadriazamların “*çok diyâr gezmiş re'âyânın za'af hâlini görmüş âmmâ eccâdî nân u ni'met-i Devlet-i 'Aliyye ile perverde olmuş... ..serd rüzgârî müşâhede iderek rûbe kat*” etmiş kişiler arasından seçilmesini önerir. Nitekim müellif, ancak bu şekilde yükselen devlet adamlarına, diğer devlet görevlilerinin saygı göstereceğini belirtmektedir. Sadriazamların, bizzat sultan tarafından taltif ve tahzîr edilmesini vurgulayan lâyiha müellifi, sadarete yapılan sık değişikliklerin devlete zarar verdiğinin altını çizmektedir. Vezirazamın vereceği emirlerin bizzat padişah tarafından zuhur etmiş gibi algılanacağına işaret eden yazarımız, eleştiri oklarını devrin yaşını almış sadriazamına yönelterek sadaret mevkisinin, “*ne hâlde olan zâtın vücûduna muhtâc idüğü*”nin

⁸⁹ Lâyiha, vr. 7b.

⁹⁰ Lâyiha, vr. 8a. Benzer bir tespit ve benzer bir çözüm önerisi için bkz: Sarıkaya, a.g.t., s. 23. Fermanların hatasız kaleme alınması konusunda III. Selim devrinde yapılan yeni düzenlemeler konusunda bkz: Muzaffer Doğan, “III. Selim Devrinde Devlet Teşkilâtına Dair Bazı Düzenlemeler”, Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadîmden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 98-99.

herkes tarafından düşünülmesi gerektiğini belirtir⁹¹. Zira vezirazamlar, padişahların vekili olmaları sebebiyle “*hâ'iz oldukları rütbe-i celile merâtib-i insânîyyenin nihâyeti*”dir. Kaleme aldığı lâyihanın bu bölümünü müellif, müstehzi bir şekilde bitirmektedir. Zira ideal sadriazamın özelliklerinin kaleme alınması her ne kadar “*edebden hâric ise dahî el'hâletü-hazihi sâhib-i devlet efendimizin her hâlleri hülyâlara mutâbık olmağla binâ'en-'aleyh işârete cesâret olundu*”⁹².

Sadriazamların haiz olmaları gereken nitelikleri sıraladıktan sonra lâyiha müellifi, vezir ve mirmirânların mevcut durumlarını tespit ve teşhise girişir. Savaşların süreklilik arzemesi sebebiyle “*olur olmaz*” kişilere vezâret verilmesinden yakınan yazarımız⁹³, bunların savaş esnasında etmedikleri rezaletin kalmadığını, barış döneminde ise ahaliye zulm ettiklerini belirtir. Mirmirânların da yine aynı sebepten sayılarının artması, nüfûzlarının kalmamasına ve düşman üzerine sevkedildiklerinde maddî çıkarlar peşinde koşmalarına yol açmaktaydı. Bu iki makamda bulunan kişilerin sık sık azledilmesi⁹⁴ ise her atamada verdikleri caize⁹⁵ ve avaidleri çıkarmak için vali ve mirmirânların ahaliye zulm etmesine yol açıyordu. Oysa ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mevcut kadroların bu kadar çok vezir ve mirmirânı beslemeye yetmediği ortadadır. Lâyiha müellifinin önerisi ise vüzerâ kanunnâmesinin bir özeti niteliğindedir⁹⁶. Bu bağlamda mevcut mansıpların her biri bir vezire tevcih olunarak, eyalet sayısından fazla vezir bulundurulmamasına dikkat edilmelidir. Livalar ise mirmirânlara tevcih olunmalıdır. Ancak müellif, eyaletlerden geliri daha yüksek olan bazı

⁹¹ Lâyiha müellifi, 4 Mayıs 1792-19 Ekim 1794 tarihleri arasında sadriazamlık yapan Melek Mehmed Paşa'yı kastediyor olmalı. Melek Mehmed Paşa için bkz: Ahmed Câvid Bey, *Verd-i Mutarrâ (Hadikat'ül-Vüzerâ Zeyli)*, Freiburg, 1969, s. 45-47.

⁹² Lâyiha, vr. 8b.

⁹³ XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren savaş esnasında oluşan asker ihtiyacının karşılayan, işe ve mühimmat sevki ve tedarikiyle ilgili sorunları çözüme kavuşturan ayanlara, kapıcıbaşı, mirmirân ve vezir rütbeleri tevcih edilmeye başlanmıştır. Bu konuda bkz: Yeşil, *a.g.t.*, s.19-20.

⁹⁴ Bilhassa savaş dönemlerinde taşra idarecilerinin sık sık değiştirilmesinin yol açtığı sorunlar için bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi”, s. 76-77.

⁹⁵ Caize konusunda bkz: Muzaffer Doğan, “Osmanlı İmparatorluğunda Makam Vergisi: Caize”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, VII, 2002, s. 35-74. “Vüzerâ ve ümerâ”nın sık sık tebdil edilmemesi ve cepheye olanlardan caize alınmaması konusunda ayrıca bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi”, s. 141-142. Bu konuda ayrıca bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 60.

⁹⁶ III. Selim'in Şubat 1793'de çıkarttığı vüzerâ kanunnâmesi için bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 23a vd. Bu konuda ayrıca bkz: Doğan, “III. Selim Devrinde Devlet Teşkilâtına Dair”, s. 80-90.

sancakların vezirlere tevcih olunmasında her hangi bir sakınca görmez. Geliri bir veziri ve kapıhalkını beslemeye yetmeyen eyaletlere ise çevre sancaklardan ilaveler yapılmalıdır. Vezir ve mirmirânların idare ettikleri bölgeleri kendi malikâneleri gibi görmeleri gerektiğini vurgulayan lâyiha müellifi, taşra idarecilerinden senede bir kere ödemeleri beklenen caizenin dışında her ne ad altında olursa olsun para istenmemesini önermektedir. Vüzerâ ve mirmirânların azilleri vukuunda ise mazullerin hesapları görülmeli, yeni atananlardan ise makamlarında bir sene geçirmeden caize talep edilmemelidir. Yine seleflerin borçları da haleflerden istenmemelidir. Barış dönemlerinde kapıhalklarını hafifletmesi gereken vezir ve mirmirânların ancak üç senede bir defa olmak üzere seferiye tahsil etmesine olanak verilmelidir. Lâyiha müellifinin, taşra idarecilerinin ahaliye zulm etmesini engellemeye yönelik bir başka teklifi de toplanan vergilerin hazariyesinin harcanmasına müsaade edilmesi fakat seferiye vergilerini vezirlerin kendi hazinelerinde saklamasıdır. Vezir ve mirmirânların vefat etmeleri halinde tüm mal varlıkları mîrî hazineye aktarılmalı, müteveffanın hazineye borcu var ise yerine atanacak yeni vezir veya mirmirândan borcu ödeyeceğine dair taahhüt alınmalıdır. Ancak müteveffanın sadece borcunun değil, kapıhalkı ve kurulmuş düzeninin de yeni atanan vezire miras olarak verilmesini öneren müellife göre bu şekilde vezirliğe ilk kez atanan kişiler, daire ve malzeme tedariki gibi sorunlar yerine padişahın emirlerini yerine getirebilmek için çalışacaktır. Mansıblar ile vüzerâ ve mirmirânlar arasında yapılacak eşleştirme sonucunda açıkta kalan taşra idarecilerinin bir anda gözden çıkartılamayacağına işaret eden müellife göre bunların münâsib bölgelerde ikamet etmesi sağlanmalı ve geliri olmayanlara maaş bağlanmalıdır. Zira azil veya ölüm gibi oldukça sık karşılaşılan durumlarda, daha önce vezirlik yapmış olan paşalara ihtiyaç duyulabilir⁹⁷.

Vezir ve mirmirânlar konusundaki problemlerin benzerleri ocaklı ve diğer devlet görevlileri için de söz konusudur. Nitekim bunların da zamanla sayıları artmış, ancak makamlar niteliksiz kişiler tarafından doldurulmuştur. Bu bağlamda “*defterdâr kapusu ricâli ve ocaklar kâtibleri dahî mansıbları hizmetini ve maslahâtını bilmeyüb bir senelik mansıbımdır diyü sarf-ı zihn itmediği ve kalem kisedârı ve halifeleri ve ocak ağaları ve ricâli dahî öyle bilüb ’adet budur diyü her ne virdilse ânımla kanâ’at itmeğe mecbûr ve maslahât-ı me’mûresinden*

⁹⁷ Lâyiha, vr. 8b-9a. Mirmirân atamalarında, kabiliyet ve karakteri bilinmeyen adayların göreve atanmadan başkente çağırılarak bir süre denenmesi, vüzerâ sayısının azaltılması gibi idarî konularda III. Selim devrinde yapılan yeni düzenlemeler için bkz: Doğan, “III. Selim Devrinde Devlet Teşkilâtına Dair”, s. 100-101.

bîhaber olduğu” ortadadır⁹⁸. Öyle ki, lâyihanın kaleme alındığı sırada kırkbeş, elli adet hâcegân mansıbı bulunurken hâcegân sayısı dört yüzü aşmış durumdadır⁹⁹. Hâcegân sayısının, tıpkı vüzerâ mansıplarında olduğu gibi, yüze indirilmesini teklif eden lâyiha müellifi, söz konusu kişilerin ellisinin Defterhâne’yi ve reisülküttablığı idare edebilecek bilgi ve yeteneğe sahip parlak kâtipler arasından seçilmesini¹⁰⁰ ve bunların aşağı takımının, “*buyuruldu tahririne kâdir kanûn şinâs zevâtıdan*” atanmasını önerir¹⁰¹. Yüz hâcegân mansıbından diğer ellisine atanacak kişilerden yirmibeşi ise taşra vüzerâsı ve eyalet valileri maiyyetlerine atanmalı, geriye kalanlar “*Der-Sa’âdetde umûr-ı devleti tefekkûr ve mülahaza ile şu mansıba nasb olunurisem Devlet-i ‘Aliyye’ye şu hidmeti ideyim ve eğer benden su’âl iderler ise bu vechle maslahât-ı mîrîyeye evliyâ-yı umûru sevk ideyim diyü mülahaza ve mütâl’a-yı ‘ilm ve tahsîl-i kemâle sarf-ı dikkat ve hakkında zuhûr idecek inâyete müterakkib ve mülâzemet itdirilme*”liydi¹⁰².

Devlet görevlilerinin sık sık azledilmeleriye, onların devlet işlerinden çok kendilerini düşünmelerine yol açmıştır. Dolayısıyla lâyiha müellifi Bâb-ı Âli kâtiplerinin, nâzırların, ocak ağalarının sebepsiz yere azledilmemesi gerektiğini düşünmektedir¹⁰³. Kâtiplerin ve ocak ağalarının azledilmesini gerektiren durumlar ortaya çıktığında mazuller haps, sürgün ya da idam edilmek yerine, taşraya, bir vali maiyyetine gönderilmeliydi. Nitekim vüzerâ dairelerinde kethüda, divan kâtibi ve sair birkaç kişi dışında vezirlerin istişare edebileceği, devlet mizacını bilen hiç kimse bulunmamaktadır. Oysa ki yazarımız, ricâlden birinin “*müsteşâr-ı umûr*” adıyla eyaletlerde bulunması durumunda, valinin önemli kararları, devlet tecrübesi bulunan bu kişiyle yapacağı istişareden sonra alacağını ve bu şekilde alınacak kararların sadece

⁹⁸ Behiç Efendi de kaleme aldığı lâyihada, kalemlerde usta-çırak ilişkisi içerisinde kuşaktan kuşağa aktarılan geleneğin zamanla bozulmasından/değişmesinden şikayetçidir. Bu konuda bkz: Çınar, “Es-Seyid Mehmed Emin Behic’in Sevanihü’l-Levayih’i”, s. 38-39.

⁹⁹ Enverî Efendi de hâcegan postlarındaki artıştan şikayet etmektedir. Çağman, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁰⁰ Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyün mansıplarına “*ehl-i kalem, sâhib-i rakam, rîşet-i umûrda muktedir*”, Farsça ve Arapça bilen kişilerin atanması konusunda yapılan bir öneri için bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 25-26.

¹⁰¹ III. Selim’e sunulan lâyihalarda genellikle ocaklarda aldıkları görevler dolayısıyla yer verilen kâtiplerin, her gün sabah namazından ikinci namazına kadar aklâma devam etmeleri konusunda alınan önlemler için bkz: Emecen, *İstanbul’un En Uzun Dört Yılı*, s. 424.

¹⁰² Lâyiha, vr. 9b-10a.

¹⁰³ Devrin Berlin Elçisi Ahmed Azmî Efendi de sefaretnâmesinde, Prusya’da devlet görevlilerinin azledildiklerinde dahî sürgüne gönderilmediklerini, rütbelerinin alınmadığını ve hatta “*bir vakit lazım olur mülahazasıyla evlerinde tutulduklarını*” belirtmektedir. Azmî Efendi’nin Prusya’daki terfi sistemi ve bürokratik işleyiş konusundaki görüşleri için bkz: Ahmed Azmî, *a.g.e.*, s. 48-50.

taşra ve İstanbul arasında değil, taşra ahali ve vali arasında da daha sağlıklı bir ilişkiye zemin hazırlayacağını belirtmektedir. Bu duruma Mısır, Bağdad ve Rakka eyaletlerini örnek gösteren müellif, söz konusu bölgelerde çıkan isyanları valilere karar alma sürecinde yardımcı olacak danışmanların eksikliği ile ilişkilendirmektedir. Zira acil karar alınması gereken meselelerde valiler, genellikle İstanbul'dan gelecek kararı bekleyerek vakit kaybetmektedir. Devletin tabiatını yakından tanıyan bir kişinin valinin yanında bulunması, onların daha hızlı karar almasına olanak verecektir¹⁰⁴.

Yazarın büyük bir önem atfettiği bir başka mesele de devlet sırlarının saklanmasıdır. Nitekim devlet sırrı olarak nitelendirilebilecek konular müzakereden sonra, karara varılmadan hemen yazıya geçirilmemeli, devlet sırrı/esrâr tahrir eden kâtipler, ketum ve mutemed kişiler arasından seçilmeli ve elçilik çalışanları “*ve ânlar ile münâsebeti olan keferenin Enderûn-ı Hümayûn ve ricâl dâ'irelerine hekimlik ve âher sûret ile kendüleri ve adamları amed şüdden men' olun*”malıydı¹⁰⁵.

VII. Cedid Ordunun Organizasyonu

Müellifimiz, merkez ve taşra teşkilatına dair önerilerini takiben lâyihasında en geniş yeri ayırdığı Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılması konusuna geçer. Konuya Osmanlı ordusunda zaman içerisinde yaşanan değişimi ortaya koyarak başlayan yazar, kadimde padişah ve vezirzamların bizzat sefere katılarak düşmanı mağlup etmeden İstanbul'a geri dönmediklerini belirtir. Ancak çağdaş Osmanlı ordusuyla “*sefere gelenlerin rençber ve çiftci makûlesi İslâmını bilmez itâ'at itmez bir âlây edebsiz oldukları ve rü'esâ dahî fenn-i harbi fark itmez t'ayin zammı ve 'ulûfe ihrâcı ve mühimmât telefî misüllu hıyânetkârâne hareketden gayrı şey mülahaza eyleme*”dikleri herkesin bildiği gerçeklerdi. Padişahın bizzat sefere katılmasında da çeşitli sakıncaların bulunduğunu belirten yazarımız,

¹⁰⁴ Lâyiha, vr. 10a.

¹⁰⁵ Lâyiha, vr. 10b. 1796-1797 tarihlerinde yapılan idarî düzenlemelerin bir parçası olarak Divân-ı Hümayûn Mühime Kalemi'nin kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Muzaffer Doğan, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H.1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2 (2000), s. 71-88; Aynı müellif, “III. Selim Devrinde Devlet Teşkilâtına Dair”, s. 92-93; Atilla Çetin, “Divân-ı Hümayûn Beylikçi Kalemi'nin Görevleri ve İşleyişi Hakkında Önemli Bir Belge (1211/1797)”, *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995), s. 271- 283 ve Tefvik Temelkuran, “Divân-ı Hümayûn Mühimme Kalemi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6 (1975), s. 129-175. Bu konuda ayrıca bkz: Recep Ahıskalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık Müessesesi (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2001, s. 73; Carter Findley, “The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry”, *IJMES*, III (1972), s. 389-392 ve Bernard Lalor, “Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen From the Lale Devri until the Tanzimat”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I (1972), s. 82-83.

vezirazamların ve tüm bürokrasinin orduyla birlikte cepheye gitmesinin sakıncaları üzerinde durur. Nitekim İstanbul'da, kalemlerde yapılan işlerin aynısının savaş zamanı orduda yapıldığına ve bunlardan sadriazamların sorumlu olduğuna işaret eden lâyiha müellifi, "hiçbir şey mülâhaza ve sah itmesi bu işleri su'âl idenlere cevâb vermeğe giceli gündüzlü yigirmi dört sâ'at sadr-ı â'zamlara" yetmediğini vurgular. Bu bağlamda sefer bürokrasisinin yeniden yapılandırılması üzerinde duran lâyiha yazarına göre, Avrupa ordularına "mukâbele-i bi'l-misl mu'âmele etmek muktezâ-yı vakt ü hâlden"dir. Zira artık Avrupa ordularına krallar ya da başvekiller komuta etmemektedir¹⁰⁶. Örneğin Avusturya kralının Şişi muharebesinde tebdil kıyafet bulunduğu rivayet edilse de kral ve başvekil, savaşın devam ettiği dönemde genel olarak, başkent Viyana'dan ayrılmamıştı¹⁰⁷. Hatta Boze muharebesinde¹⁰⁸

¹⁰⁶ III. Selim'in tahta çıktıktan sonra ve 1806'da başlayan savaş esnasında II. Mahmud'un bizzat cepheye gitmeyi istedikleri yeri gelmişken belirtilmelidir. Napoléon Bonaparte da Galib Efendi ile yaptığı bir görüşmede padişahın ordusunu en azından savaşa giderken yalnız bırakmamasını tavsiye etmekteydi. Nitekim Napoléon'a göre, askerler "şevketlü padişah hazretlerinin bin-nefs hareket ve himmetini görüb sarf-ı makderet edeceklerdi". Zira "Fransa kralları bir müddet bu sureti terk edüb işlerini memurlara ihâle ile daima sarayda otururlar askere görünmezler idi. Nihayeti iyi olmadı, ihmâl münasib şey değildir." Ancak bu konuşmanın Pazvantoglu isyanını bastırmak üzere Vidin'e gönderilen Kapdan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa bağlamında yapıldığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda isyan bastırmaya giden neferlere, sefere çıkan orduya uygulanan teşrifatın uygulanamayacağı belirtilmelidir. Bu bağlamda Bonaparte'ın esas eleştirisi, III. Selim'in neferlerini denetlememesi ve en azından savaşa giderken İstanbul'dan uğurlamamasıdır. Uzunçarşılı, "Amedi Galib Efendi...", s. 400-401. Bu dönemde Osmanlı ordusunun sefere çıkışı sırasında İstanbul'da uygulanan teşrifat konusunda ayrıca bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1224 (1809) Senesinde Rus Seferine Gidecek Olan Kapıkulu Ocaklarının İstanbul'dan Hareketleri Esnasında Teşrifat Mucebince Yapılan Merasim", *Belleten*, VII (1943), s. 101-111. III. Selim'in ve daha sonra II. Mahmud'un bizzat cepheye gitme istekleri konusunda ayrıca bkz: Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara, 1999, s. 28-29 ve Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, Haz: M. Ali Beyhan, Ankara, 2003, s. 640.

¹⁰⁷ Lâyiha müellifinin verdiği bilginin aksine Habsburg imparatoru, Avusturya birliklerini denetlemek ve neferâta moral vermek amacıyla savaş devam ederken cepheyi ziyaret etmişti. Müellifin Şişi muharebesi olarak isimlendirdiği savaş ise Macarca Szasz, Osmanlı literatüründe Şebeş olarak geçen bölgede 17-18 Eylül 1788 tarihinde vukû bulmuştur. Bölgenin Almanca adı Mühlbach'dır. İsimlendirme için bkz: Yeşil, *Aydınlanma Çağında*, s. 81 ve Adnan Baycar, *Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi, Ahmet Câvid Bey'in Müntehabâtı*, İstanbul, 2004, s. 605. Avusturya imparatorunun cepheyi ziyareti konusunda ayrıca bkz: Baycar, *a.g.e.*, s. 607. 1788-1791 Osmanlı Avusturya harbi konusunda ayrıca bkz: Matthew Mayer, "The Price for Austria's Security: Part I-Joseph II, the Russian Alliance, and the Ottoman War, 1787-1789", *The International History Review*, 26 (2004), s. 257-299 ve "The Price for Austria's Security: Part II-Leopold II, the Prussian Threat, and The Peace of Sistova, 1790-1791", *The International History Review*, 26 (2004), s. 473-514.

¹⁰⁸ Yazar 1789'da Boze/Buzau Nehri kıyısında gerçekleşen ve çok sayıda Osmanlı askerinin boğularak can verdiği muharebeyi kasetmektedir. Muharebenin ayrıntılı tasviri için bkz: Baycar, *a.g.e.*, s. 616 vd.; Çınar, "Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi", s. 156; Câbi

Avusturya ordusunun başında bir feldmarşal dahi bulunmamaktaydı. Osmanlıların bir diğer düşmanı olan Rusya'da da durum Avusturya'dakinden farklı değildi. Rus kraliçesi seferlere katılmazken, 1788-1792 harbinin tayin edici muharebelerinden birisinin yaşandığı Maçin'de sadece feldmarşal vekili Repnin ve iki üç general bulunmaktaydı. Bu örneklerin de gösterdiği üzere Avrupa'da ordular, savaşın dışında hiçbir devlet meselesiyle ilgilenmeyen generaller tarafından yönetilirken, devlet başkentte kalan başvekiller ve bürokratlar eliyle idare edilmekteydi. Bu bağlamda lâyiha müellifi, tıpkı Avrupa devletlerinde gözlemlendiği üzere Osmanlı İmparatorluğunda da savaş zamanında ordunun başına müstakil serdâr-ı ekrem unvanıyla bir vezir tayin edilmesi ve sadriazam ve kâtiplerin savaş zamanı İstanbul'da kalarak¹⁰⁹ devletin günlük işlerini idare etmeye devam etmesini önerir¹¹⁰.

Devletin, sivil ve askerî kanatlarının ayrışmasını öngören bu teklife nazaran daimi olarak istihdam edilecek neferâtın esas teşkil edeceği Anadolu ve Rumeli'de kurulacak orduların başına, vezir rütbesini haiz serdâr-ı ekremler atanmalıydı¹¹¹. Kapılarında bulunması gereken bin iki yüz

Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 1 vd.; Ahmet Özcan, *Kethüda Said Tarihi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, 1999, s. 46 ve Mayer, "The Price for Austria's Security: Part I", s. 296.

¹⁰⁹ "Livâ-yı şerif ordusu ihrâcında bütün erbâb-ı menâsib ve aklâmın sefere" katılmaları kadim bir gelenek olmasına rağmen 1798'de Mısır'a gönderilen orduyla birlikte yola çıkacak kâtiplerin sayısı olabildiğince azaltılmaya çalışılacaktı. Nitekim sefere Süvari ve Piyade Mukabelesi kalemlerinden müstakil memurlar gönderilmeyerek, ordudaki işlerin ocak kâtipleri tarafından görülmesine ve söz konusu kalemlerin görev alanına giren bütün işlemlerin İstanbul'da yapılmasına karar verilecekti. Defterhâne'den ise sadece ordudaki tevcihatla ilgili işleri yürütebilecek birkaç kâtibin sefere gönderilmesi ve nihayet Büyük ve Küçük Kale kalemlerinin sadece defterlerinin ve bu defterleri bilen bir halifenin orduyla beraber yola çıkması, sefer bürokrasisi açısından oldukça yeni uygulamalar olarak göze çarpmaktadır. Ancak savaşın ilerleyen safhalarında III. Selim'in "kadim usulü tatbik etme kararı" aldığı ve kahya bey, reis efendi, çavuşbaşı, defterdar ve mektupçunun, Osmanlı ordugâhında bulunan sadrazam maiyetine gönderildiği belirtilmelidir. Bu konuda bkz: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümâyün Tasnifi No: 3739 ve Saadet Öner, *İsveç Devlet Arşivi'nde Mahfûz I. M. D'Ohsson Evrakı, Tasnif ve Tahlili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1999, s. 511-512.

¹¹⁰ Lâyiha, vr. 10b-11a.

¹¹¹ Müellifin yaptığı bu öneri, akla XIX. yüzyıl ortasında kurulan ve sonraki çeyrek asır içerisinde nihai şeklini alan ordular sistemini hatırlatmaktadır. Nitekim bu tarihte uygulanmaya başlanan yeni sistem dahilinde Osmanlı İmparatorluğu yedi büyük parçaya ayrılacaktı. Buna göre, İstanbul merkezli 1. ve 2. orduların (Hassa ve Dersaadet orduları) yanı sıra, Rumeli'de 3. ordu, Anadolu'da 4. ordu, Suriye'de 5. ordu, Irak ve Arabistan'da 6. ordu ve Yemen, Sana'da 7. ordu kurulmuştu. 1902'de ihdâs edilen Umumi Müfettişliklerin ilk adımı olarak da görülebilecek bu yeni organizasyon şeklinde, orduların sınır güvenliğinin çok ötesine geçen sorumlulukları vardı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Gültekin Yıldız, "Sultanın

neferin yanı sıra, daireleri yeniçeri, cebeci, topçu, arabacı, sipah ve silahdar ocaklarından yapılacak takviye ile beş altı bin kişiye çıkartılması gereken serdar-ı ekremlerin karargahları, Anadolu'da Kütahya ve Rumeli'de Edirne'de kurulmalıydı. Ancak iç güvenliğin büyük bir önem arzettiği III. Selim devrinde kalem oynatan yazarımız, söz konusu orduların her kış şehir değiştirerek iç güvenliği sağlamasını ve neferâtın yaz, kış tâlim etmesini önermektedir. Zira “*asker tâ'fesi tûl müddet akâmet ile istirahat*” etmesi durumunda “*â'dâ karşusunda ne yapacağımı bilme*”z hâle gelmekteydi. III. Selim devri lâyiha müelliflerinin neredeyse hiç birinin yer vermediği modern bir örgütsel yapı zemininde tezahür eden daimi bir orduyu tasvir eden müellif, vukubulacak saldırıları da yine ilk anda, coğrafi konumuna göre serdar-ı ekremlerin karşılaşmasını teklif etmektedir. Örneğin Rumeli tarafından gelen bir saldırıya öncelikle Rumeli serdar-ı ekremi cevap verecek ve Anadolu serdar-ı ekremi derhal çatışmanın vukubulduğu bölgeye doğru hareket edecekti. Diğer vezirler komutasındaki neferât ve ocaklılar, hatta silah, mühimmat ve zahire de yine bu iki serdar-ı ekremin buyruğularına istinâden cepheye, onların belirlediği mevzilere gönderilecekti. Serdar-ı ekremlerin yanı sıra, Rumeli'de Bosna ve Silistre, Anadolu'da Erzurum ve Ahıska gibi önemli bölgelerin idarecilerine de serasker unvanı tevcih edilmeliydi. Osmanlı belgelerinde sekban yatağı olarak sıkça atıfta bulunulan Rakka ve Tırhala valileri ise Anadolu ve Rumeli *sürücüsü* olarak tayin edilerek, cepheye gönderilecek neferâtın toplanmasından sorumlu tutulmalıydı¹¹².

Yazarımızın kurguladığı yeni ordu bürokrasisinin de mevcut yapıyla örtüşen bir tarafı yoktur. Nitekim müellif, serdar-ı ekremler maiyetine İstanbul'dan tayin edilecek müsteşarlardan başka, savaş zamanında cephede istişare edebileceği riyaset ve başmuhasebe rütbelerini haiz dört kişi ve kifayet miktarı kâtibin ordu idaresi için yeterli olduğunu düşünmektedir. Yeniçeri ağası, cebecibaşı, topçu ve arabacıbaşılar, sipah, silahdar ve bölükât-ı erba'a¹¹³ ağaları ise ordunun cephede bulunduğu sırada serdar-ı ekremin maiyetine tayin edilecekti. Cepheye giden yeniçeri ağasının yerine

Ordusundan Askerî Bürokrasinin Devletine”, *Türkiye Günlüğü*, 101 (2010), s. 117; Nadir Özbek, “Anadolu Islahatı, Ermeni Sorunu ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908”, *Tarih ve Toplum*, 9 (2009), s. 59-60 ve Cengiz Çakaloğlu, “1848 Askerî Düzenlemesi Çerçevesinde Anadolu Ordusu'nun Kuruluşu”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 5 (2001), s. 41-54.

¹¹² Lâyiha, vr. 10a.

¹¹³ Yeniçeriliğin ilgasıyla birlikte kaldırılacak olan Sipah, Silâhdar, Ulufeciyan, Gureba-i Yemin ve Yesar ocakları.

İstanbul'da sekbanbaşı ve diğer ocaklara da ocak başkethüdarları vekâlet etmeliydi¹¹⁴.

Serdar-ı ekremlerin karargahlarından, kışlamak üzere bir başka şehire hareketleri sırasında gereken nefer tayinatlarının devlet tarafından kaza ayanları marifetiyle, tıpkı nüzül emini ve kasabbaşıların yaptıkları gibi dağıtılmasını öneren müellifimiz, bu şekilde neferâtın, yol üzerinde reayadan “bir yumurta ve bir dane arpa” almayacağını belirtmektedir. Ancak neferlerin tayinatları sadece ordunun bir şehirden bir başka şehire hareketi esnasında mîrî hazine tarafından karşılanmalı, diğer zamanlarda neferâtın tüm giderleri serdâr-ı ekremler tarafından finanse edilmeliydi. Reayaya zulm etmemesi için de serdar-ı ekremlere ahaliden topladığı seferiyye akçesinin üçte birini, gerektiğinde harcama olanağı verilmeliydi¹¹⁵.

İstanbul'daki mevcut ocakların dışında ve modern teşkilat yapısı zemininde örgütlenecek daimi bir ordunun ahali üzerindeki malî yükü artırması ve barış zamanı seferber hâlde tutulacak söz konusu iki ordunun taşrada karışıklık çıkartması olağan bir durum olarak göze çarpmaktadır. Bu türden bir muhalefete karşı lâyiha müellifi, serdar-ı ekremlerin, başkentten denetlenmesini ve sık sık uyarılmasını önerir. Belki neferler, disipline edilene kadar (“*tabî'at-ı sâni idinceye dek*”) ahaliye zulm edebilirler, ancak verecekleri zarar bir süredir dağlıların¹¹⁶ verdikleri kadar olmayacaktır. Bu bağlamda müellifimizin Anadolu ve Rumeli'de kurulmasını önerdiği iki ordu sadece dışgüvenlik için değil, fakat aynı zamanda iç güvenlik sorunlarının çözülmesine yönelik bir tekliftir. Nitekim lâyiha yazarının da belirttiği üzere “*işte böyle ayakda serdâr-ı ekremimiz olsa idi dağlı nâmıyla haşarât yollarda değil dağlarda bile*” hüküm süremez, Mahmud Paşa isyanı¹¹⁷ hiç çıkmazdı¹¹⁸.

Taşrada daimi olarak seferî hâlde tutulacak iki ordunun denetlenmesi konusunda yazar sadece İstanbul'dan yapılacak uyarıların yeterli olacağını düşünmüyordu. Ancak bu konuda yapacağı ikinci öneri, Osmanlı saray geleneğinin tamamen dışında yeni bir uygulamayı gündeme getirmekteydi. Bu bağlamda müellifimiz, padişahın her sene sırayla Edirne ve Kütahya'da

¹¹⁴ Lâyiha, vr. 12a.

¹¹⁵ Lâyiha, vr. 12a.

¹¹⁶ Dağlılar konusunda bkz: Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyancıları (1791-1808)*, Ankara, 1983.

¹¹⁷ 1796'da ölen Mahmud Paşa'nın, 1794-1795 tarihindeki isyanı konusunda bkz: Mustafa Cezar ve diğerleri, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c: V, İstanbul, 1962, s. 2774.

¹¹⁸ Lâyiha, vr. 12a-b.

bulunan karargahları denetlemeye gitmesini tavsiye etmekteydi¹¹⁹. Osmanlı padişahının, geleneklere aykırı bir şekilde İstanbul'u terk etmesi anlamına gelen bu uygulamayla bir taraftan taşradaki ordular denetlenerek, başarılı nefer ve subaylar bizzat padişah tarafından ödüllendirilecek, diğer taraftan da yol üzerindeki "kazâların â'yânları ve sekene-i fukaranın ne hâlde oldukları" sultan tarafından gözlemlenebilecekti. Sultan senede bir defa denetleme gezisine çıkacağından, padişah tarafından ziyaret edilmeyen diğer ordu sadrıazam tarafından denetlenmeliydi. Padişahın, başkent dışına çıkışı iktidarın hassas dengeler zemininde şekillendiği III. Selim devrinde bazı önemli sorunları da beraberinde getirecekti. Bunların çözüm yolu ise sultanın İstanbul dışına çıkışının ahaliye duyurulmamasından geçmekteydi. Nitekim padişah cuma selamlığından hemen sonra tebdil-i kıyafet yola çıkabilir ve İstanbul dışına yapacağı gezinin ardından iki hafta sonra yeniden bir cuma günü, selamlıktan dönüyormuş gibi Topkapı Sarayı'na girebilirdi¹²⁰.

VIII. Kadim Ocakların Nizâmı

Bariş döneminde taşrada iç güvenliği ve savaş zamanı düşmanla ilk teması sağlayacak, İstanbul dışında kurulmasını teklif ettiği *seferî* ordudan hemen sonra lâyiha müellifi, kadim ocakların yeniden yapılandırılmasıyla ilgili önerilerine geçer. Yeniçeriler bu bölümün ilk bahsidir. Müellif, Osmanlı Devleti'nin genişlemesinde yeniçerilerin en önemli rollerden

¹¹⁹ Padişahın İstanbul ve İmparatorluk genelinde denetlemelerde bulunması konusunda bir başka lâyiha müellifinin önerisi için bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s.282 Yine Balkanlar'daki isyanlar bağlamında Napoléon Bonaparte'in, III. Selim'in "bizzat memâlik-i mahrusalarını *geşt-i güzâr ve lâzım'üt-tedib olanları tenkil*" etmesi hususundaki tavsiyesi ve Galib Efendi'nin Levent Çiftliği'ne yapılan denetleme gezilerini dile getirdiği görüşmeler için bkz: Uzunçarşılı, "Amedi Galib Efendi...", s. 385 ve 401. III. Selim ve devrin üst düzey ricâlinin Levent Çiftliğine yaptığı denetleme gezileri ve başarılı neferâtın ödüllendirilmesi konusunda bkz: Sema Arıkan, *III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruznâme*, Ankara, 1993, s. 143 ve pek çok yerinde; Nuri Efendi, *Tarih-i Nuri*, Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Kitapları, No: 239, vr. 82a-b, 278a-b ve 336a-b; Vasif Efendi, *Tarih-i Vasif*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: TY 5981, vr. 12b ve 151b. İstanbul dışına yapılacak denetleme gezileri teklifinin kısmen de olsa II. Mahmud iktidarında hayata geçirildiği yeri gelmişken belirtilmelidir. Nitekim II. Mahmud, Çanakkale, Edirne ve Balkanların dahil olduğu bir program çerçevesinde İstanbul dışına seyahat etmişti. Ancak ülkenin durumunu bizzat gözlemlemek ve Asakir-i Mansûre birliklerinin performansını denetlemek için yaptığı gezide, II. Mahmud'un izlenimleri çoğu zaman kendisi için özel olarak hazırlanmış tâlimler, resmî geçitler, tatbikatlar gibi gösterilere dayanmaktaydı. Bu konuda bkz: Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütikoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 361-379 ve Şamil Mutlu, *Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati*, İstanbul, 1994, s. 81 vd.

¹²⁰ Lâyiha, vr. 12b-13a.

birisini oynadığını belirterek söze başlar. Ancak zaman içerisinde “*neferât-ı cedide*”¹²¹ yazılmasının ocağın bozulmasına ve kurumsal olarak ocağın itibarının azalmasına yol açtığını belirten yazarımız, “*şöhret-i sâbıkaları*” sebebiyle “*yenîçeriye hiç dokunulmayub*” itibarlarının artırılmasını önerir. Ocağın itibarı ise savaşlarda etkili olarak kullanılmasına bağlıdır. Ancak öncelikle eldeki yenîçeri miktarı ve dolayısıyla orduya yapacakları katkı ortaya konmalı, bunun için de yenîçeriler yeniden tahrîr edilmelidir. Lâyiha müellifinin sözleriyle, “*dahil-i Memâlik-i Mahrûse’de vâkî kazâ ve kasabât ve kurâda yenîçerilik iddi’âsı iden kul oğlu kul her ne mîkdâr ise ocaktan yazıcılar ta’yîn olunub peder ve kendü ismini ve mahalli ve eşkâli ile defter ütdirilüb defterin bir sûreti neferât-ı merkûmenin bulunduğu mahallin yenîçeri zâbiti veyâhûd serdârına virile ve bir sûreti dahî Ocağ-ı ‘Âmire’ye celb ile kayd ve asl defteri Hazine-i ‘Âmire’de hıfz ve hîn-i hâcetde defter mücebince cenk mahalline yenîçeri taleb ütdirile*”. Yine geleneksel uygulamaların dışına çıkan lâyiha müellifi, bu sayımların her on beş senede bir kez tekrarlanmasını teklif etmektedir. Böylece bu süre zarfında ölenler, bilinecek ve müteveffaların yerine oğulları deftere kaydedilebilecektir¹²². Yenîçerileri takiben müellifimiz, kadim askerî yapının bir diğer önemli unsuru olan cebeciler konusundaki görüşlerini lâyihasına derceder. Cebeciler muharebe sırasında metrise girerek düşmana mukabelede bulunmak gibi aslında görev alanları dahilinde olmayan emirler almaları sebebiyle asıl işleri olan cebehâneyi muhafaza edememektedir. Bu bakımdan lâyiha müellifine göre, cebeciler sadece aslı işleri olan cebehaneyi korumakla görevlendirilmelidir¹²³.

Topçular ve arabacılar da yine yenîçeri ve cebeciler gibi mevcut Osmanlı askerî yapısı içerisinde bulunmakla birlikte, Avrupa’da zamanla değişen taktik organizasyon dahilinde önemleri artan sınıflardır. Ancak lâyiha müellifinin 1788-1792 Osmanlı-Rusya, Avusturya Harbi sırasında yaptığı gözlemlere nazaran Osmanlı ordusu, neredeyse topçu ve arabacı neferâtı olmadan savaşmak zorunda kalmıştır. Öyle ki, müellifimiz neferâtın “*cenk mahallinde derme çatma buldukları hemân tob bârgirlerinin koşum kayışlarını kesüb tobu bırağub bârgirlere süvâren firâr ütdikleri*”ne şahit olmuştur.

¹²¹ Söz konusu kavram için bkz: M. Mert Sunar, “Ocak-ı Âmire’den Ocak-ı Mülğâ’ya Doğru: Nizâm-ı Cedîd Reformları Karşısında Yenîçeriler”, Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 509.

¹²² Yenîçeri Ocağının, yeniden düzenlenmesi konusunda III. Selim’in takip ettiği siyaset için bkz: Sunar, *a.g.e.*, s. 504 vd.

¹²³ Lâyiha, vr. 13a-b. Lâyiha müellifinin bu tavsiyesinin aksine, III. Selim devrinde Cebeci Ocağı için çıkartılan nizâmnâme, cebecilerin, diğer askerler gibi metrise girip, savaşmasında bir beis görmemekte ve bu sebeple haftada iki kez tâlim etmelerini emretmekteydi. Beydilli-Şahin, *a.ge.*, s. 67.

Mevcut durumu bütün açıklığıyla ortaya koymaya çalışan lâyiha yazarı Arabacı ve Topçu ocaklarının birbirlerini tamamlayan iki sınıf olması sebebiyle birleştirilmeleri gerektiğinin altını çizer¹²⁴. Bu sırada yayımlanan nizâmnâmelerde de görüldüğü üzere neferlerin toplara rapt edilmesini ve her bir topa yeterli miktardan daha fazla asker tahsis edilmesini öneren lâyiha müellifi, söz konusu neferlerin gece gündüz toplarının başından ayrılmamaları gerektiğini savunur. Tıpkı neferler gibi topun ihtiyaç duyduğu araba ve cebehane de daima topun yanında tutularak top, sürekli atışa hazır halde bekletilmeliydi¹²⁵. Bir topun düşman eline geçmesi durumunda ise o topa raptolunmuş topçulardan hayatta kalanların derhal burun ve kulakları kesilerek, ocakdan tardedilmeli ve daha sonra hiçbir ocağa kabul edilmemeliydi¹²⁶. Taşrada pek çok kişinin topçuluk iddiasında bulunması sebebiyle, söz konusu ocağın tüm taşra neferâtının, yeniçeriler gibi on beş senede bir kere tahrir edilmesi, lâyihadaki tekliflerden bir başkasıdır. Ocağın üç sınıfa bölünerek bunlardan birinin Anadolu, diğerinin Rumeli serdar-ı ekremleri maiyyetlerine verilmesini öneren müellif, üçüncü sınıfın da İstanbul'da tâlim ettirilmesini önermektedir¹²⁷.

Osmanlı ordusunun teknik sınıfları olarak da tavsif edilebilecek Humbaracı ve Lağımçı ocaklarının durumu da yazarımıza göre diğer ocaklardan farklı değildir. Nitekim ocak “*ağaları nâmına olan müfsidler cenk mahallinde bile tmâr ref ve tevcih dâ'iyesinde ve neferât didikleri eşhâs dahî fenlerinde bî-behre*”dir. Bu bağlamda derhal mevcut neferâtın himaye edilmeden İstanbul'da sınava tâbî tutulmasını teklif eden müellif, başarısız neferâtın tenzîl-i rütbe ettirilerek, fenlerinde maharet kazanıncaya kadar mülazım olarak hizmet etmelerini önermektedir¹²⁸. Ocakların kurumsal yapısında da, tıpkı topçu ve arabacılar gibi değişiklik yapılmalı ve humbaracı ve lağımçı da üç sınıfa ayrılarak iki sınıfı Anadolu ve Rumeli

¹²⁴ “*Arabacı ocağı neferâtı tobcu ocağının yamağı misillü*” olması sebebiyle 1793 senesinin Şubat ve Nisan aylarında çıkartılan Topçu ve Arabacı ocakları nizâmnâmeleriyle her bir Topçu ortasında beş adet arabacı neferi istihdam edilmeye başlanmıştı. Topçu Ocağı Ağasının aynı zamanda Arabacı Ocağı Ağası olarak görevlendirildiği söz konusu nizâmnâmeler için bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 27a vd.

¹²⁵ Müellifin önerilerinin bu sırada çıkartılan nizâmnâmelerde yeralması dikkat çekicidir. Bu konuda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 29a-b ve 61b.

¹²⁶ Fırası topçu neferlerinin cezalandırılması konusunda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 32a.

¹²⁷ Lâyiha, vr. 13b-14a.

¹²⁸ III. Selim devrinde lağımçı ve humbaracı neferlerinin “*meclis-i imtihân*” önünde teorik ve pratik sınava tâbî tutulmaya başlanması konusunda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 8a-b, 12b ve pek çok yerinde.

serdar-ı ekremleri maiyyetine tayin olunmalı, üçüncü sınıf da başkentte tâlim ettirilmeliydi. Humbaracı ve lağımçı ocaklarındaki kadroların erbâb-ı fenne münhasır olduğunu belirten yazar, söz konusu ocaklar neferâtından herhangi birinin ölümü durumunda tımar ya da yevmiyeleri, doğrudan çocuklarına verilmemeliydi. Zira müteveffa neferâtın çocuklarının gerekli bilgiye sahip olup olmadıkları denetlenmeli, mahlûl tımar ve yevmiyeler bilgisi yeterli olmayanlar yerine tahsil-i fen eden mülazımlara tevcih edilmeliydi¹²⁹. Ancak müellife göre tevcihatlarda “yalnız ağalarının arzlarına i'timâd ile olmayub rütbelü ricâl-i Devlet-i 'Aliyye'den nâzır t'ayini ile râbitaya bend olun”malıydı¹³⁰.

Merkez ordusu olarak da isimlendirilebilecek ocakların yeniden yapılandırılması konusundaki tekliflerinden hemen sonra yazarımız, eyalet askeri olarak tavsif ettiği tımar ve zeamet tasarruf eden neferâtla ilgili görüşlerini sıralamaya başlar. Tıpkı yeniçeriler gibi tımarlıların da Osmanlı Devleti'nin, imparatorluğa dönüşümünde başrollerden birisini oynadığını belirten lâyiha müellifi, tımar ve zeamet tevcihatlarına dikkat edilmesi ve ordu beylerinin tevcihatla ilgili arzlarını denetlemek üzere nâzır tayin edilmesi hâlinde eyalet askerinin kısa sürede eski gücünü yeniden kazanacağından emindir. Tevcihatlarda yapılan usulsüzlüklerin yanı sıra Cebeci ocağındakine benzer bir sorun, eyalet askerlerinin savaş performansını olumsuz yönde etkilemektedir. Nitekim tımar ve zeamet tasarruf eden taşra neferâtı, düşmana mukabelede bulunmak yerine kalelerin tahkiminde çalıştırılmaktadır. Kale inşasında ve tamirinde “yerlü re'âyası ve rençber makûlesi”nin kullanılması, eyalet askerinin sadece düşmana mukabelede bulunması, lâyiha müellifine göre ordunun genel performansını olumlu yönde etkileyecektir¹³¹. Tıpkı yeniçeri ve cebeciler

¹²⁹ Müellifin önerileri, 1793 tarihinde Humbaracı ve Lağımçı ocakları için çıkartılan nizâmnâmeler ile uyum içerisindedir. *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânîn*, vr. 8a vd.

¹³⁰ Lâyiha, vr. 14a. Lâyiha müellifinin önerilerine koşut olarak Humbaracı, Lağımçı, Topçu ve Nizâm-ı Cedîd ocaklarına, askerî kökenden gelen ağaların üzerinde kâtip nâzırların istihdamı, hiç şüphesiz Osmanlı ordu teşkilatında yapılan en radikal düzenlemelerden birisidir. Nitekim artık nâzırlar “ocağın cem'-i umurundan” ocak ağası ise sadece “zabt u rabt-ı neferâtdan” sorumlu olacaktı. Bu konuda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânîn*, vr. 54b.

¹³¹ 1792 senesinin Eylül ayında çıkartılan tımar kanunnâmesinde “Rumili ve Anadolu'da vâki' eyâlet ve elviye zü'emâ ve erbâb-ı timarı bu vakte gelince me'mûr oldukları seferlerde ve muhâfaza ve muhârebelerde ve kal'a ta'miri hizmetlerinde bulunmaları takrîbiyle” muharebe meydanında başarısız oldukları belirtilmektedir. Ancak aynı nizâmnâmenin devamında, eyalet askerinin “metris kazmak ve lede'l-iktizâ metrise girmek ve tabya yapmak ve sebed örmek ve toprak taşımak ve hendek tathîr itmek ve tob nakli hizmetinde bulunmak kânûn-ı kadîmleri olmağla bu hizmetleri ve bunun emsâli

dışındaki ocaklar gibi eyalet askerlerinin kurumsal yapısında da köklü bir değişiklik yapılmasını teklif eden lâyiha müellifi, örneğin Anadolu eyaletindeki on dört sancakta bulunan neferâtın, üçe bölünerek her yıl bir bölüğünün serdâr-ı ekrem ve seraskerler maiyetinde tâlim etmesini önermektedir. Eyalet askerinin düzenli tâlim yapmasını öngören bu teklif, aynı zamanda üç senede bir kez karargaha gidecek neferâtın yoklanmasına¹³² da olanak sağlayacaktı¹³³.

Lâyiha müellifinin yeniden yapılandırılması en zor ordu sınıfı olarak gördüğü ve bu sebeple en sona bıraktığı kurumlar sipâh, silahdâr ve bölükât-ı erba'a ocaklarıydı. Bu bölüme de adı geçen ocakların kadim ordu yapısının bir parçası olduklarının ve Osmanlı Devleti'nin genişlemesinde büyük bir rol oynadıklarının altını çizerek başlayan müellif, zamanla nizâmlarının bozulmasından ve yevmiyelerinin “*çavuş nâmına kalem ketebesini ve bozmacı ta'bir etdikleri bir alây insafsız adamların ellerine geçm[esinden] ekser ağır yevmiye dahî etbâ' üzerinde terk*” olunmasından yakınmaktadır¹³⁴. Üstelik savaş zamanında tek görevi, sancağı korumak olan bir sınıf askere maaş ödenmesi müellifimize göre gereksizdir. Zira “*livâ-i sa'adet cümle ordu ahâlisinin ruhudur*”¹³⁵. Dolayısıyla züemadan seçilecek on, on beş nefer bile söz konusu ocağın işini yapabiliirdi. Bu bağlamda lâyiha müellifinin ifadesiyle söz konusu ocakların kaldırılması “*ecdâdlarının bu kadar hizmetleri sebkât eylediğine hürmeten gayrı câ'iz ve bu hâletle terki dahî bey'ül-mâl-ı müslimîne hıyânet derecesinde*”dir. Yazarımızın önerisi ise ocaklıya sancak nöbeti tutturmak yerine, neferâtı ellişerli gruplara ayırarak, sayılarını yedi bin neferde sabitlemek ve sayım yapılarak esameleri “*isimlere tashih*” etmekti. Fazla yevmiyelerin hazineye aktarılmasını teklif eden müellifimiz,

hidemâti rü'yetde can û baş ile say” etmeleri karara bağlanıyordu. *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 2a ve 3a.

¹³² III. Selim'in yürürlüğe koyduğu tımar kanunnâmesinde zeamet ve tımar mutasarrıflarının yoklanması konusundaki maddeler için bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 3b.

¹³³ Lâyiha, vr. 14b. III. Selim devrinin sonlarında Bolu tımarlı sipahilerinin Levent Çiftliğine, Hüdâvendigâr Eyaleti tımarlı sipahilerinin Üsküdar ocağına bağlanmaları konusunda ayrıca bkz: Stanford Shaw, *Between Old and New, Ottoman Empire under Sultan Selim III*, Cambridge Mass., 1971, s. 132.

¹³⁴ Her ne kadar devrin diğer lâyiha müellifleri de söz konusu ocaklardan şikayetçi olsalar da ocaklardaki problemin çözümüne yönelik bir öneride bulunmazlar. Râşid, İbrahim, Firdevsî ve Enverî efendilerin bu konuda görüşleri için bkz: Ahmet Öğreten, *a.g.t.*, s. 85-90.

¹³⁵ İdealist felsefenin bir yansıması gibi duran bu ifadenin benzerine Ebubekir Râtib Efendi'nin kaleme aldığı Büyük Lâyiha'da rastlanmaktadır. Nitekim Viyana sefirinin lâyihasına derc ettiği Avusturya ordu nizâmnâmelerine göre “*ordunun ruhu [geist] başkumandandı*”. Bu konuda bkz: Yeşil, *Aydınlanma Çağında*, s. 249.

mahlûllerin, evladlara geçmesine izin verilmesini ve evlad ve akrabası bulunmayan müteveffaların yevmiyelerinin de hizmetinde isbât-ı vücûd edecek yeni neferâta tevcih edilmesini önermektedir. Lâyiha yazarı, diğer kadim ocaklarda olduğu gibi kurumsal açıdan bölükât-ı erba'a halkının da yeniden örgütlenmesinin önemine işaret etmektedir. Nitekim taşrada kurulmasını önerdiği iki serdar-ı ekremlığın temel teşkil edeceği yeni askerî yapıda bölükât-ı erba'a halkı da üç sınıfa ayrılarak barış dönemlerinde, her sene bir sınıfı serdar-ı ekremler maiyyetinde tâlim edecek, savaş zamanında ise ordunun diğer bütün sınıflarında olduğu gibi ocağın tamamı cepheye gidecekti¹³⁶.

IX. Neferin Yevmiyesi

Mevcut askerî yapıyla örtüşen bir tarafı bulunmayan, Anadolu ve Rumeli'de kurulacak iki ordunun temel teşkil edeceği yeni kurumsal yapı, kaçınılmaz olarak imparatorluk genelinde büyük bir dönüşüme yol açacaktı. Bu şekilde müellifin de belirttiği üzere, asker ve gayrı asker birbirinden tamamen ayrılarak harb erbabının sayısı net bir şekilde bilinecekti¹³⁷. Kaldı ki, asker olanlar dahi, Avrupa'da örneklerine rastlandığı şekilde sadece üç senede bir defa serdâr-ı ekremler maiyyetinde tâlim yapacak, geri kalan vakitlerde ise memleketlerinde mesleklerini icraya devam edebilecekti¹³⁸. Ancak kadim ocaklara mensup neferât, eyalet askerinden ve bölükât-ı erba'a halkından farklı bir uygulamaya tâbii tutulmalıydı. Zira yeniçeri, cebeci, topçu ve arabacılar gibi meslekten asker olmaları beklenen ve bu sebeple isimleri defterlere kaydedilen neferâta, serdâr-ı ekremler on yedişer akçe ödemeliydi. Tüm neferâtın isbat-ı vücud etmesi beklenen savaş durumunda ise neferlere yine onyediser akçe, onbaşılara yirmibeşer, aşçı ve vekilharç ve odabaşılara

¹³⁶ Lâyiha, vr. 14b-15a. Bölükât-ı Erbâ'a konusunda ayrıca bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, c:II, Ankara, 1988, s. 146 vd.

¹³⁷ Lâyiha müellifinin yanı sıra devrin kalem erbâbından Firdevsi Emin Efendi ve Ebubekir Râtib Efendi, devletin istihdam ettiği asker sayılarının bilinmesinin finansman, sevk ve idare gibi konularda büyük bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir. Bu konuda bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 72-73 ve Arıkan, *a.g.t.*, ek kısmındaki neferât sayılarıyla ilgili tablolar.

¹³⁸ Lâyiha müellifi burada Ahmed Resmî ve Azmî Efendi'nin Prusya özelinde, Râtib Efendi'nin Avusturya ve Rasih Efendi'nin Rusya bağlamında tasvir ettiği askerlik sistemine gönderme yapmaktadır. Buna göre söz konusu devletler barış dönemlerinde, ordunun malî yükünü hafifletmek ve üretimi artırmak için mevcut askerlerinin önemli bir kısmına belirli sürelerle izin vermektedir. Bu konuda bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 324, 328 ve 339; Karakaya, *a.g.t.*, s. 142 ve Ulrich Bröckling, *Disiplin: Askerî İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, Çev: V. Atayman, İstanbul, 2001, s. 90. Ahmed Resmî ve Azmî Efendi'nin, Prusya askerlerine "senede dokuz ay" verilen izinlerle ilgili yorumları için bkz: Ahmed Resmî, *Sefâretnâme-i Ahmed Resmî (Prusya)*, Konstantiniye, 1303, s. 59 ve Ahmed Azmî, *a.g.e.*, s. 64.

kırkar, çorbacılara yüz yirmişer akçe yevmiyye verilmeliydi. Yine savaşta yararlılık gösteren neferât, rütbelerine nazaran terakki almalıydı. Ocak ağaları marifetiyle ödenecek maaşlar, kıta görevindekilere dağıtılmak üzere serdâr-ı ekremlere, vilayetlerinde bulunanlarınkiler ise vilayetlerine gönderilmeli, ancak makbûz senedleri karşılığında dağıtılmalıydı. Makbûz senedi gelmeyen mahallere mevâcib gönderilmemeliydi. Esame yolsuzluklarına karşı müellifin bir başka önerisi de mürtekb ocak neferâtının rütbesinin düşürülerek, irtikab ettiği meblağın kendisinden tahsil edilmesidir. Mahlûl mevâcibler ise on beş senede bir kez yapılacak olan tahrirlere kadar, müteveffanın evlad ve akrabasına verilmeye devam edilmeliydi. Maaşlar konusunda serhatları bekleyen kapıkullarına özel bir yer ayıran lâyiha müellifi bunların “*dâ’ima seferber hükmünde*” olması sebebiyle mevâcib ödemelerinde aksama olmaması gerektiğine işaret eder. Yazarımızın neferât için uygun bulduğu mevâcib miktarının azlığı, günlük on yedi akçe, gerçekten de dikkate değerdir. Nitekim bir neferin bu maaşla hayatını idame ettirebilmesi pek de mümkün gözükmemektedir¹³⁹. Lâyiha müellifi, bu zeminde oluşacak muhalefete neferâtın kayıt altına alınarak artık esamelerin elden ele dolaşmayacağına dair iyimser bir tahminle cevap verir. Zira “*vuk’u bulan seferlerde bu kadar ihrâc olunan mevâciblerin ‘askerin ekserine bir âkçe isâbet itmeyüb yevmiyye mutasarrıflarından seferde bulunanları dahî akalü kalil olmağla hâsılı mevâcib padişâh uğruna can virenlerin ellerine girmeyüb böyle tertib olunduğu [asker kayıt altına alındığı] sûrette ‘askerimiz muvâzzaf ve müretteb olmuş olarak ihsân-ı padişâhiden hissemend olüb vaktiyle ta’limine ve cümlesi sefer-i hümayûna gelüb cânlarını fedâ*” edeceklerdi¹⁴⁰.

Ancak az sonra müellif tarafından ortaya konulacak görüşler, maaşların azlığından çok daha büyük bir infialin ortaya çıkmasına sebep olacak cinsdendi. Zira ulufelerin tevcihinde, III. Selim’e sunulan lâyihaların hiç birinde rastlanmayan ölçüde büyük bir değişimi gündeme getiren müellifimize göre “*ibtidâ-yı emrde yeniçeri esâmesinin tevcihleri ocaktan kaldırılıub bu kadar yevmiyyeye tekâ’üd i’tibârı ref’ olunub gerek yeniçeri ve cebeci ve tobcu ve ‘arabacı hâsılı ‘askerî i’dâdından padişâh esâmesine mutasarrıf olanlar bi’l-cümle eşkinici i’tibâr olun*”malıydı. Ocakların, kâtiplerin ya da Nizâm-ı Cedîd ekibinin kontrolüne girmesi anlamına gelen esame tevcihlerinin bir anda Ocak’dan alınarak Bâb-ı Âli’ye verilmesinin büyük bir muhalefetle, belki de

¹³⁹ Nizâm-ı Cedîd Ocağının ilk nizamnâmesine göre, sıradan bir nefer, elli akçe yevmiye ve tayinat almaktaydı. Bu konuda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis’in Zamanında Tanzim Olunan Kavânîn*, vr. 55a-56a.

¹⁴⁰ Lâyiha, vr. 15b-16a.

bir isyanla sonuçlanabileceğinin farkında olan müellifimiz, öncelikle İstanbul dışındaki mütekaid yeniçerilerin esame defterlerinin Bâb-ı Âsafî'ye alınmasını önerir¹⁴¹. İstanbul'daki yeniçerilerin isimlerinin defterlerle karşılaştırılması bu konuda atılacak ikinci adımdır. Ulaşılmak istenen sonuç ise tüm yeniçerilerin ve ocaklının "eşkinçi"/seferî itibar olunmasıdır. Serhat kalelerinde görev yapan yerli ve ocaklı neferâtın esamelerinin kontrol edilmesi de yazarımızın önem atfettiği bir başka problemdir. Sorunun çözümü ise tıpkı taşradaki diğer kapıkullarına yapılacak ödemeler konusundaki önerisi gibi, kale neferâtına mevaciblerin tevzinde makbuz senedlerinin İstanbul'a gönderilmesi, makbuz senedi gelmeyen kalelere, bir sonraki ulufenin gönderilmemesi ve nihayet neferâtın, başkentten gönderilecek yoklamacılar eliyle yoklanmasıdır¹⁴². Lâyiha müellifinin geleneksel yapıyı kökünden değiştirecek ve muhalifleri harekete geçirecek tek görüşü esame tevcihinin ocakların yetki alanından çıkartılması değildir. Nitekim lâyhada, daimi olarak orduda bulunmayan, bir başka ifadeyle ocaklar dışında kalan eyaletli neferâtın, savaş zamanında olmasa da, barış dönemlerinde sair reyanın ödediğinin yarısı kadar vergi alınması önerilmektedir. Bu bağlamda belki de ilk defa kadim Osmanlı idarî pratiklerinin tamamen dışında olmak üzere askerlerin de vergi vermesi gerektiği fikri, Osmanlı yönetici eliti tarafından dile getirilmektedir¹⁴³.

X. Orduda Mühendis İstihdamı

Ordunun yeniden yapılandırılması hususunda lâyiha müellifinin bir diğer önerisi de ilm-i hendeseye aşına mühendislerin istihdamıydı. Bilimsel metodlarla cephede metris ve tabya inşası, topların cephe hattına yerleştirilmesi, taktik formasyon çerçevesinde askerî sınıfların gereği gibi kullanılması ve nihayet piyadelerin modern taktik anlayışa uygun olarak muharebe meydanında saf bağlaması müellifin mühendislere yüklediği sorumluluklar arasındadır¹⁴⁴. Dost devletlerden celb edilecek yabancı

¹⁴¹ III. Selim devrinin başlarında esâmelerin alım-satımının yasaklanması ve bu konuda alınan önlemler için bkz: Sunar, *a.g.m.*, s. 509.

¹⁴² 1790'larda serhat kalelerinde, örneğin Vidin kalesinde yapılan yoklamalar (*tashih-i mevâcib*) ve esamelerin her yıl, mahlûllerine dikkat edilerek "mutemed mübaşir" tarafından tevzi edilmeyle başlanması dikkat çekici bir ayrıntıdır. Bu konuda bkz: Vasif Efendi, *a.g.e.*, vr. 80b.

¹⁴³ Lâyiha, vr. 15b-16a. Râtib Efendi'nin Avusturya'da devletin üst düzey idarecileri dahil olmak üzere herkesin vergi vermesi konusunda kaleme aldığı satırlar için ayrıca bkz: Yeşil, *Aydınlanma Çağında*, s. 178.

¹⁴⁴ 1800 senesi Mart ayında Nizâm-ı Cedid ortalarında istihdam edilen mühendisler de "müretteb 'askerin bir mahalle me'mûriyyeti iktizâ eyledikde ordu kurmak ve metris hafır itmek ve zehâyir ve mühimmât ve cebehâneyi neferâta kıyâsen tevzi' ve taksim eylemek ve bunları bir mahalden bir mahalle

mühendisler eliyle bunların yapılması ise bazı problemlere yol açacağından serdâr-ı ekremler komutasında kurulması planlanan iki orduda da gereği kadar mühendis istihdam edilmeliydi. Metris inşasının ortaya çıkardığı bir diğer sorunsu Osmanlı askerlerinin savaş performansını etkileyecek niteliktedir. Zira muharib neferâtın, bilhassa yeniçerilerin metris inşasında kullanılması, askerleri yorgun düşürmekte ve ellerinin yaralanmasına yol açarak çatışma sırasında ateş etmelerine manî olmaktadır. Dolayısıyla lâyiha müellifine göre metrisler, muharip askerler yerine, yevmiye ile tutulan reaya ve “*Türk uşağı*”na kazdırılmalıydı¹⁴⁵.

XI. Mütefennin Zâbit

Lâyiha yazarı Osmanlı ordusunun cephedeki başarısızlığını askerlerin korkaklığından neşet ettiğini düşünmemektedir. Müellifimize göre askerler, tıpkı “*çobanların güttüğü koyunlar gibi*”, zabitan neye meylederse o tarafa teveccüh göstermektedir. Bu bağlamda zabitlerin mu’allem ve çok sayıda olması ile ordunun savaş performansı arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Osmanlı ordusu gibi büyük bir yapı ancak çok sayıda mu’allem/mütefennin zâbit aracılığıyla kontrol edilebilir ve neferât arasındaki içdisiplin sağlanabilirdi. Bu düşünceden hareket eden müellifimiz Osmanlı ordusu için, Avrupa ordularında uzun süredir uygulanmakta olan yeni bir organizasyon yapısı önermektedir. Buna göre her on nefere bir baş tayin olunması, bir başka ifadeyle modern bir emir-komuta zinciri oluşturulması, ordunun küçük dişlilerine kadar emirlerin kolayca iletilmesini ve neferâtın çok daha rahat kontrol edilmesini sağlayacaktır¹⁴⁶.

nahl itmek ve lede'l-iktizâ köpri kurmak ve hasm üzerine ne vehile ve ne vakte hücum itmek ve tarafeyn askerinin kemmiyyet ve keyfiyyetini muvâzene ve mevsim-i cengi ve mevâki-i harbi askere irâ'e iylemek ve arz ve hevâ ve miyâhi keşf ve mu'ayene eylemek ve'l-hâsil bu makûle fenn-i hendeseye dâ'ir dehkâyıkı sefer ve hazarda icrâ itmek”le görevlendirilecekti. Bu konuda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 70b-71a.

¹⁴⁵ Lâyiha, vr. 16a-b.

¹⁴⁶ Lâyiha, vr. 16b. Ele aldığımız lâyiha özelinde mütefennin zâbitana yüklenen sorumlulukların benzerlerine Râtib Efendi'nin lâyihasında da rastlamaktayız. Nitekim Viyana sefirinin belirttiği üzere “*Asâkir aletdir. Oficyal ve zabitan ânın sâni'i ve üstâdi olmağla asâkirde bir bozukluk olursa oficyal ve zabitan ânı teccüd ve ta'mir edüb iktizâsına göre her mahalde isti'mâl ve vaktin ve mahallin muktezâsına göre telif ve icâd ü i'mâl eder*”. Râtib Efendi'nin ayrıca Avrupa ordularındaki modern örgütsel yapıyı tasviri ve bu konuya verdiği önem, bu bağlamda büyük bir öneme sahiptir. Yeşil, *Aydınlanma Çağında*, s. 251 vd. ve 292-293. Onluk sistemin Osmanlı ordusunda uygulamaya geçirilmesi konusunda Yusuf Paşa'nın önerisi için ayrıca bkz: Ögreten, *a.g.t.*, s. 2.

XII. Ordugâhların Nizâmı

Askerî mühendislerin istihdamı ve Osmanlı ordusunda uygulanmasını önerdiği yeni örgütsel yapıyı takiben müellif, bu iki önerisine istinâden Osmanlı ordugâhlarında yapılması gereken değişiklikleri sıralamaya başlar. Zira ordugâhlarda çadırların, hiçbir kurala uyulmadan, nizâmsız bir şekilde kurulması casus ve hırsızların ordugâhlara girişini ve hatta firarları kolaylaştırmaktadır. Oysa ki, geometri kuralları gözönüne alınarak mühendislerin hazırlayacağı planlara istinaden, çadırların belirli bir nizâm çerçevesinde kurulması ordugâhları çok daha güvenli bir hâle getirecekti¹⁴⁷. Osmanlı ordusunda kullanılan asker çadırlarının yirmişer kişilik olduğunun altını çizen müellif, yeni organizasyon çerçevesinde her bir çadırda iki onbaşı ve neferâtının yerleştirilmesini önermektedir. İki askerin gece ve gündüz nöbetçi tayin edilmesiyle, her bir çadırdaki asker sayısı yirmi olarak sabitlenecek ve herkes kendi mangasında bulunan ve çadırında kalan neferi taniyacaktı. Nitekim rasyonel örgütsel yapı zemininde şekillenen orduların, nizâmî planlara uygun bir şekilde kurulan ordugâhlarına giren casus ve hırsızların tespit edilmesi çok daha kolaydı¹⁴⁸. Osmanlı ordugâhlarındaki nizâmı bozan bir diğer unsur da orduca esnafıydı. Zira esnaf olarak orduda bulunan Yahudi, Rum ve Ermenilerin, neferâtın tabiatlerine uygun olmayan, altın silah takımı, kehribar imâme, şal ve benzeri eşyaları ordu pazarında satmaları pek çok problemin çıkmasına sebep olmaktaydı. Dolayısıyla ordu pazarında sadece neferât için elzem olan sarraç, kundakçı, kılıççı, çadırcılar bulunmalı, ekmek, meyve, yağ, sabun, mum gibi temel tüketim maddelerinin satışına izin verilmeliydi. Öyle ki, ordu pazarında terzilerin bulunmasına dahi gerek yoktu. İhtiyaç hâlinde zanaatkârlar çevre şehir ve kasabalardan temin edilebilirdi¹⁴⁹. Bunların yanı sıra sadece müslümanların orduca esnafı olarak istihdam edilmesini isteyen müellif,

¹⁴⁷ Müellifin tasvir etmeye çalıştığı şekilde kurulan Nizâm-ı Cedid ordusuna ait ordugâh tasviri için bkz: Beydilli-Şahin, *a.g.e.*, s. 211.

¹⁴⁸ Osmanlı ordugâhlarının durumu, gerçekten de devrin Avrupa ordugâhlarındankinden oldukça farklıydı. Kâdim ordu organizasyonuna istinaden dairevi surette kurulan Osmanlı ordugâhlarına casusların ya da hırsızların giriş-çıkışları oldukça kolaydı. Bu konuda iyi bir karşılaştırma için bkz: Philip J. Morier, *Memoir of a Campaign with the Ottoman Army in Egypt from February to July 1800*, Londra, 1801, s. 23 vd.

¹⁴⁹ XVIII. yüzyılın sonlarında yapılan düzenlemelerle orduda, en azından kağıt üzerinde lâyiha müellifinin altını çizdiği şekilde sadece temel tüketim maddelerinin alım-satımı yapılmaya başlanacaktı. Erken devirlerdeki orduca esnafı için bkz: Bülent Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonlarında Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orduca Esnafı", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2002. Orduca esnafının XIX. yüzyıl başlarındaki durumu için ayrıca bkz: Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c:II, İstanbul, 1995, s. 611 vd.

tüccarların askerlerden ayıtedilebilmesi için başlarına siyah poşu sarmalarını önermekteydi. Bu bağlamda orducu esnafının kâr amacıyla satış yapması kesinlikle yasaklanmalı ve ticaretle uğraşan neferât yetmiş değnek darb olunarak cezalandırılmalıydı¹⁵⁰.

XIII. Cedid Organizasyon, Cedid Üniforma

Osmanlı neferlerinin giydiği üniformalar müellifin lâyihasında yer verdiği bir diğer konu başlığıdır. Nitekim ocaklardaki üstdüzey ağaların taktıkları başlıkların kullanışsızlığından, ağırlığından, çirkinliğinden ve farklı sınıflarda yeralan neferâtın kıyafetlerinin birbirinden ayırt edilememesinden şikayetçi olan yazarımız, muharebe esnasında çeşitli sınıfların, komuta heyeti tarafından birbirine karıştırıldığı ve firarîlerin hangi sınıflardan olduğunun tespit edilemediğinin altını çizmektedir. Her bir ocağın farklı renk üniforma giymesini ve dayanıklı başlıklar takmasını öneren lâyiha müellifi, böylece askerlerin uzaktan hangi sınıfa mensup olduklarının belirlenebileceğini ve bu şekilde ordunun “*esnâ-yı cenkde suhûletle idâre*” edileceğini belirtmektedir. Neferlerin başlarına bakır tas (miğfer) giymesini ise emniyet hissini ve dolayısıyla neferâtın cesaretini arttıracaktı. Yeni üniforma ve başlıkların hızla üretilerek serdâr-ı ekremler maiyetinde kurulacak ordulara gönderilmesini öneren lâyiha müellifine göre neferler, alışma sürecini kısaltmak için yeni kıyafetleriyle “*çetin ta'lime*” tâbî tutulmalıydı¹⁵¹.

XIV. Cedid Neferlerin Üretimi ve Kışlalar

Her ne kadar devrin siyasî mahfillerinde Osmanlı ordusunun yenilgi sebebi olarak “*askerin cebânet ve adem-i sebâtı ve rü'esânın hamâkatı derpiş*” olunuyorsa da, daha önce de belirtildiği üzere lâyiha müellifi konuya kişiler bağlamında değil, kurumsal perspektiften bakmaktadır¹⁵². Yenigileri

¹⁵⁰ Lâyiha, vr. 16b-17b.

¹⁵¹ Lâyiha, vr.17b. Lâyiha müellifinin önerilerine paralel şekilde Nizâm-ı Cedid ordusunda, Levent Çiftliği neferâtı kırmızı, Üsküdar Kışlası mensupları mavi ve Anadolu'daki kışlalarda istihdam edilen neferler ise yeşil üniforma giymekteydi. Topçu sınıfında da humbaracıların, lâğımçıların, topçuların ve toparabacıların üniformaları birbirlerinden farklıydı. Çıkarılan nizâm-nâmeler doğrultusunda neferâtın takmaya başladığı nişanlar ise hangi ortamın kaçınıcı ustasının kaçınıcı neferi olduklarının ayırtedilmesine olanak sağlıyordu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 29b ve pek çok yerinde.

¹⁵² Bu konuda lâyiha müellifiyle paralel görüşlere sahip olan Behiç Efendi'ye göre 1792'de alınan yenilginin temel sebepleri askerin nizâmsızlığı ve komuta heyetinin fenn-i harb hususundaki eksikliği idi. Çınar, “Es-Seyid Mehmed Emin Behic'in Sevanihü'l-Levayih'i”, s. 79-80.

birbiriyle bağlantılı pek çok faktörün sonuçları olarak ele alan ve orduyu çokunsurlu karmaşık bir sistem olarak düşünen lâyiha müellifine göre Osmanlı Devleti'nin düşmanları “*eski işitdiğimiz düşman değil şimdi kuvvetleri kemâlde tob ve mühimmâtları ihtimâmlu ‘askerleri mu’allem olmağla mukâbeleleri lâ-muhâle toblarına tob ve tobcularına tobcu ve ‘askerlerine uydurmağla tevakkuf’*” etmekteydi. Ordunun iki temel sınıfından birisi olan topçu neferlerinin kısa sürede Avrupa standardına çıkartılacağından emin olan lâyiha müellifi, mu’allem asker olarak tavsif ettiği sınıfın tâlimlerine büyük bir önem atfetmektedir. Mu’allem askerden kasdının hâlihazırda Levend Çiftliğinde tâlim ettirilen askerler olduğunu okurlarıyla paylaşan müellif, tâimli nefer sayısının en kısa sürede on, on iki bine çıkartılmasını ve uygulamanın İmparatorluğun önemli kentlerine yaygınlaştırılmasını önermekteydi¹⁵³. Nitekim Edirne, Kütahya, Bosna, Erzurum, Ahıska ve İstanbul’da bulunacak mu’allem neferâtın savaş zamanı eksiksiz cepheye gelmesi ve daimi olarak tâlim etmelerinin sağlanması gerekiyordu. Müellifin bu konudaki önerisi ise gerçekten de dikkate değerdir. Bir kısmı Levend Çiftliğinde istihdam olunacak tâimli askerlerin sayısı arttıkça İstanbul kıyılarına yakın ıssız adalara kârgir *Kaserneler*/kışlalar inşa edilmeliydi. Mevcut kışlalardan farkını vurgulamak üzere bilinçli olarak kavramın Almanca karşılığını kullanmış gibi görünen müellife göre, söz konusu kışlalar herkes ve herşeyden uzakta olmalıydı. Çağdaş Avrupa ordularında gözlemlendiği üzere neferler, varolan gerçekliğin dışında, nizâm-nâmelerde tasvir edilen tarz-ı hayatın dayatıldığı modern kışlalarda ıslâh-ı nefis edebiliyor ve yeni bir tabiata (*tabi’at-ı sâni*)¹⁵⁴ kavuşturulabiliyordu. Tıpkı manastırlar gibi şehre uzak mekanlarda inşa edilecek kışlalardaki askerlerin “*yiyecekleri on, on beş günde bir kayıklar ile gönderilüb buldukları adadan hârice gidemeyecek vech ile her gün ta’limlerine ihtimâm*” olunabilirdi. Kış aylarında havalar müsait olduğunda, yazın ise haftada bir kez kayıklarla Fenerbahçe sahiline veya kışlalara yakın

¹⁵³ Nizâm-ı Cedîd Ocağı'nın 1794 tarihli nizâm-nâmesine göre, “*irâdi bulunarak taşralarda ‘asker tertibi iktizâ eyledikde Anadolu’da ba’zı münâsib eyâletde vâli ma’iyetinde ve Çaparzâde ve Ma’den misillü mahallerde ve Rumili’de dahî Levend Çiftliği gibi mahsûs olarak Çorlu ve Silivri ve Edirne havâlülerinde emlâk-ı hümayûn olan ba’zı çiftlik ve bağçe misillü mahallerde ve münâsib olan vâli ma’iyetinde tertibi*” düşünölmekteydi. Bu konuda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis’in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 54b-55a. İstanbul çevresindeki çiftliklerde nizâm-ı cedîd neferlerinin yetiştirilmesi konusundaki bir başka öneri için bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 20. İstanbul dışında da tâimli asker yetiştirilmesine yönelik bir öneri için ayrıca bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 267.

¹⁵⁴ Metinde birbirinin karşıtı olarak referans (12a ve 2b) verilen *tabi’at-ı sâni* ve *tabi’at-ı me’lûfe* kavramları, Râtib Efendi tarafından kaleme alınan Büyük Lâyiha’da da aynı anlamlarda kullanılmaktadır. Karşılaştır: Arıkan, *a.g.t.*, s. 378.

mahallere taşınacak neferlerin yapacağı tâlimin bizzat padişah ve üstdüzey devlet ricâli tarafından izlenmesi ve bahşış dağıtılması, askerin şevkini artırarak tâlimin devamlılığının sağlayacağı¹⁵⁵. Tıpkı başkentte olduğu gibi serdâr-ı ekrem ordularının karargahlarının bulunacağı Edirne ve Kütahya'daki *kasemelerde* ikâmet eden askerlerin tâlimleri de haftada bir kez serdâr-ı ekrem tarafından, eğer serdâr-ı ekrem karargah dışındaysa bölge ayamı tarafından izlenerek, neferâta bahşış dağıtılmıyordu. Bosna, Erzurum ve Ahıska'da istihdam edilecek mu'Allem askerler ise bölge valilerinin kontrolünde¹⁵⁶ bulunmalıydı¹⁵⁷.

Askerlerin tâlimi kadar önemli olan bir diğer konu da neferâtın, yaz ve kış, daimi olarak istihdamıydı¹⁵⁸. Müellifin bizzat şahit olduğu savaşlarda askerler "*kış geldi me'mûriyyetimiz tamam oldu bundan sonra meştâ 'askeri diyü fikr ü niyeti 'avdete hasr*" etmişti. Hatta son savaşta, Avusturya cephesinde yaz aylarında büyük ilerleme sağlanmışsa da kışın bu bölgeler düşman kuvvetleri tarafından geri alınmıştı¹⁵⁹. Lâyiha müellifine göre Osmanlı neferlerinin ideolojik açıdan seferber hâle getirilmeden muharebe alanına sürülmesi bu problemin başlangıç noktasını oluşturuyordu. Zira "*'askerî ve gayrî 'askerî sefere 'azimetde fezâ'il-i cihâdı bir hoşca bilüb ben ölmeğe gideyorum dönmek yokdur diyü vilâyetinden*" çıkmalıydı. Ancak cihadın faziletini bilen neferler, düşman karşısında yaz ve kış kesintisiz olarak savaşabilir¹⁶⁰ ve barış antlaşması imzalanmadan geri çekilmezdi. Müellifimiz, kış aylarında cephede ordu tutmanın yaratacağı sorunlar üzerinde de durmaktadır. Ordu için gerekli zahirenin kışın bulunamayacağını veya kışa tahammül olunamayacağını öne sürenlere lâyihada gösterilen örnek Rusya'dır. Bu bağlamda 1788'de başlayan savaşta Rus birlikleri Eflak ve Boğdan'a girmiş ve şiddetli kışa rağmen Özi kalesini kuşatmaktan vazgeçmemişti. Özi kalesini işgal eden Rus birlikleriyse kışın bile geri çekilmemişti. Dolayısıyla askerin aklından "*'avdet fikrini silüb atdığımızda*", bir taraftan toprak

¹⁵⁵ Taşrada istihdamı planlanan tâlimli askerlerin, "*ma'rifetlerini*" göstermek için zaman zaman İstanbul'a gelmeleri önerisi için ayrıca bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 268.

¹⁵⁶ Valilerin taşrada asker toplayarak, tâlim yaptırmasına ilişkin Enverî Efendi'nin önerisi için bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁵⁷ Lâyiha, vr. 18a-b.

¹⁵⁸ Bu konuda ayrıca bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 260.

¹⁵⁹ 1792'de sonuçlanan savaş esnasında neferlerin, kışın buldukları mevzileri memleketlerine dönmek için terk etmesi sebebiyle yaşanan toprak kayıpları konusunda bkz: Çınar, "*Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi*", s. 179.

¹⁶⁰ Neferlerin daimi olarak istihdam edilmesi konusunda devrin kalem erbâbı daha çok yaz ve kış orduları kurulmasını önermektedir. Bu konuda iki örnek için bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 79 ve Öğreten, *a.g.t.*, s. 46.

kayıplarının önüne geçmek, hatta fetih yapmak diğer taraftan da daha iyi şartlarda mütareke imzalamak mümkün olacaktır¹⁶¹.

Askerleri seferber hâle getirmenin, onların cesaretlerini artırmanın bir diğer yolu da hiç şüphesiz “*yaralıların evlâd*” gibi tedavi etmektir. Oysa ki, son savaşta Osmanlı ordusunda yaralı askerleri tedavi edecek cerrah bulunmadığı, cerrahın bulunduğu durumlarda dahi yaralıların akrabaları ya da kaza voyvodaları tarafından tedavi edildiği görülmüştü. Buna rağmen mevcut durumda müellifin ifadeleriyle Osmanlı neferleri “*çalı aralarında hendek köşelerinde su kenârında âh û zâr iderek helâk ol*” maktaydı¹⁶². Avusturya ve Rusya ordularında durumun oldukça farklı olduğunu belirten müellif, söz konusu ordularda, gerekli tedavi araçları ve ilaçlarla birlikte cerrahlar istihdam edildiğinin altını çizmektedir. Bu bağlamda derhal “*Âsîâne-i Sa’adet’de sâhib-i dükkân ve ’itibâr yevmiyyeli cerrâhlardan birkaç neferi [taşrada serdâr-ı ekremler maiyetinde] ta’lim-i cenk*” eden neferât için tayin edilmeli ve diğer cerrahlar üç sınıfa ayrılarak iki sınıfı “*Devlet-i ‘Aliyye’nin her ne tarafa seferi olur ise tekmül malzemesiyle cümlesi hamiyetgâh-ı ‘askere varub muhârebede yaralı olanlara mahsûs çadırlar kurulub ve muhâfaza olunacak mahaller bulunub timârlarına dikkat*” olunmalıydı¹⁶³. Neferâtın daimi olarak seferber edildiği bir dönemde cerrahların, bu uygulamanın dışında kalması düşünülemezdi. Zira müellife göre sefere giden cerrahlar da tıpkı neferler gibi yaz ve kış, sefer bitene kadar cephede kalmalıydı¹⁶⁴.

Kışın steril ortamında geçirilen zaman ya da yaralıların tedavi edilmesi kadar askerlerin şevkini artıran bir diğer önemli faktör de ganimetti. Dolayısıyla sefer sırasında ele geçirilen, padişaha ait olan arazinin dışında, her ne var ise askere dağıtılmalı, neferlere sık sık bahşişler ve çelenkler verilmeli ve hatta savaş sırasında atı yaralanan veya ölen süvari neferâtına dağıtılmak üzere ordularda yedek at bulundurulmalıydı. Ganimet konusunda Avrupa’da yaşanan sınır değişiklikleri ve Rusya ve Avusturya’nın yeni fethettikleri arazileri imara ve nüfuslandırmaya dönük

¹⁶¹ Lâyiha, vr. 18b.

¹⁶² 1787-1792 harbi esnasında orduda bulunan cerrahların azlığı sebebiyle çekilen sıkıntı için bkz: Emecen, *İstanbul’un En Uzun Dört Yılı*, s. 251.

¹⁶³ III. Selim devri sonlarında “*askerperverliğin*” bir nişanesi olarak Tersane’de açılan tıp okulu konusunda bkz: Ali İhsan Gençer, “İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi”, *Tarih Dergisi*, 31 (1978), s. 301-313. Tophâne-i Âmire’de istihdam edilen cerrahlar için bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis’in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 47a. Levend Çiftliğinde kurulan askerî hastane için ayrıca bkz: Yeşil, *a.g.t.*, s. 73 ve 85.

¹⁶⁴ Lâyiha, vr. 19a

politikaları da Osmanlı ordusu için çeşitli imkanlar sağlamaktaydı¹⁶⁵. Zira müellife göre XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın Turla nehri karşısına inşa ettiği şehirler ve buralarda iskan edilen tüccarlar Osmanlı neferleri açısından zengin birer hedef teşkil etmekteydi¹⁶⁶.

XV. Lojistik Sorunlar

Savaşın gidişatını etkileyen önemli saiklerden birisi olan lojistik konusunda Osmanlı ordusunun çektiği sıkıntılar, müellifin lâyihasında yer verdiği bir diğer önemli konu başlığıdır. Yazara göre Osmanlı Devleti barış dönemlerinde, en az iki sene süreyle yüz elli bin piyade ve elli bin süvari askerini besleyecek miktarda zahireyi depolamalıydı¹⁶⁷. Zahrenin, askerî depolarda gerektiği şekilde saklanamayacağı yönündeki eleştirilere¹⁶⁸ müellif, yine oldukça iyimser bir perspektiften yaptığı değerlendirmeye cevap vermektedir. Bu bağlamda orduda zahire arzının fazla olması malın değerini düşürecek, dolayısıyla neferât itibârî olarak değeri düşük zahireye zarar vermeyecekti. Zahrenin depolarda çürümesi ise her sene yenilenmesiyle önlenebilecek bir sorundu. Bunun yanı sıra lâyiha müellifi, devlet tarafından yapılacak böylesi büyük bir alımın başkentte ciddi bir zahire kıtlığına yolaçabileceğini, fakat seferde çekilecek sıkıntının buna tercih edilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Yüklü miktarda zahrenin saklanması yeni anbarların inşa edilmesini gerektirdiğinden, müellifimiz İsakçı, Varna, Mora, Şumnu, Edirne, Silistre, İbrail, Vidin, Ruscuk, Sofya, Niş, Bosna ve Anadolu'da Sinob, Samsun, Erzurum, Ahıska, Aydın, İzmir ve Kütahya'da "gâyet metîn ve müstahkem su sızmaz anbarlar inşâ" olunmasını tavsiye etmekteydi. Saklanan zahrenin bozulma ihtimalinin az olduğu bölgelerde üç senede bir kez ve hava şartları sebebiyle daha çabuk bozulması muhtemel havalilerde daha kısa sürede yenilenmesini öneren

¹⁶⁵ Rusya ve Avusturya'nın XVIII. yüzyıl sonlarında uyguladığı sınır bölgelerinin şenlendirilmesine dönük politikalar konusunda bkz: Alan Ferguson, "Russian Landmilitia and Austrian Militärgrenze", *Süd-Ost Forschungen*, 13 (1954), s. 139-158.

¹⁶⁶ Lâyiha, vr. 19a.

¹⁶⁷ Bilhassa sefâretle Avrupa başkentlerine gönderilen Osmanlı kâtipleri, savaş esnasında çekilen zahire sıkıntısı için benzer çözümler önermişlerdir. Bu konuda iyi bir örnek teşkil etmesi açısından bkz: Ahmed Azmî, *a.g.e.*, s. 47 ve 63-64. Tatarcık Abdullah Efendi'nin dile getirdiği benzer bir öneri için bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 29 vd. Bu konuda Mehmed Hakkı Efendi'nin, Firdevsî Emin Efendi'nin ve Defterdar Şerif Efendi'nin benzer öneriler için ayrıca bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 17, 53, 75-76 ve Ergin Çağman, "III. Selim'e Sunulan Bir Islahat Raporu: Mehmed Şerif Efendi Lâyihası", *Divân*, 7 (1999), s. 230.

¹⁶⁸ Bu dönemde zahrenin depolanması konusunda çekilen sıkıntılara dair bkz: Rhoads Murphey, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways*, II (1988), s. 228-229.

müellife göre, değişim sırasında İstanbul'a uzak olan bölgelerdeki eski zahirenin bir kısmı saklandığı yerde, neferâta zahire-baha yerine dağıtılarak veya ahaliye tevzi edilerek tüketilmeli, kalanıysa İstanbul'a gönderilmeliydi¹⁶⁹.

Sefer esnasında orduya zahire gönderilmesi kadar, nakil imkanlarının kısıtlı olduğu bir çağda orduya para ihracı da büyük bir problem teşkil etmekteydi. Az miktarda para gönderilmesi, ordu hazinesinin çok kısa sürede boşalması anlamına gelmekte, gönderilen büyük meblağlar ise askerlerin “*yağmaya meyl etmesine*” sebep olmaktaydı. Savaş için gerekli mal ve hizmetlerin serbest pazar mekanizması dahilinde değil, daha çok vergi şeklinde aynı olarak tahsil edildiği¹⁷⁰ Osmanlı savaş organizasyonu çerçevesinde lâyiha müellifi ordunun günlük ihtiyaçlarının karşılanması için paraya ihtiyaç olmadığını öne sürmektedir. Bu bağlamda bahşişler için orduda az miktarda altın bulundurulması yeterliydi. Sadece serbest piyasadan nakdî olarak sağlanabilecek mal ve hizmetlerin alımı konusunda müellifin yaptığı öneri ise dikkate değerdir. Avrupa'da uygulanan iktisadî politikalar konusundaki bilgisini ortaya koyan satırlarda lâyiha yazarı ordunun ihtiyaçlarının, tıpkı Avrupa'da olduğu gibi “*mu'teber kâğıd*”/kağıt para ile karşılanmasını önermektedir¹⁷¹.

Lâyiha müellifine göre, cepheye mühimmat sevki Osmanlı ordusunun sıkıntı çektiği bir diğer önemli alandı. Savaş başladıktan sonra sınırlara aceleyle mühimmat sevk edilmesi çeşitli sorunlara yol açmakta, özellikle serhadlerde bulundurulmuş mühimmat miktarının İstanbul'da bilinmemesi büyük problemlere sebep olmaktaydı. Nitekim 1792'de sonuçlanan savaşın hemen başında, “*Nazâret muharebesi*”nde¹⁷² Adakale'de bulunan top ve yuvarlaklar kullanılmamış, bunun yerine İstanbul'dan cepheye mühimmat sevk edilmişti. Müellifin bu soruna ilişkin çözüm önerisi, lâyihanın genelinde gözlemlendiği üzere Avrupa devletlerindeki mevcut uygulamalara referans vermektedir. Zira serhat kalelerinde, barış zamanında gerektiği kadar mühimmat depolanmalı ve savaş başladığı anda ordunun ihtiyacı bu depolardan karşılanmalıydı. Böylece bir taraftan Bâb-ı Âli'nin savaşa

¹⁶⁹ Lâyiha, vr. 19b.

¹⁷⁰ Lâyiha, vr. 19b. Bu konuda bkz: Genç, *a.g.e.*, s. 216.

¹⁷¹ Râtib Efendi'nin Avrupa para piyasası konusunda, Osmanlı ricâlini bilgilendirmesi konusunda bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 435 vd. Osmanlı İmparatorluğunda esham sisteminin evrimleşmesinin bir sonucu olarak tedavüle giren kağıt para konusunda ayrıca bkz: Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul, 2003.

¹⁷² Nazâret/Lazeret muharebesi ve Temmuz 1788'de vuku bulan Muhadiye savaşı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Cezar ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 2641.

refleksif tepkiler vermesi önlenirken, diğer taraftan da sevkiyat sırasında zaman kaybedilmeyecekti. Sınırlara yapılacak mühimmat yığınağının, düşmanın eline geçmesi ise müellifimize göre mümkün değildir. Zira önerileri kabul edildiği takdirde Osmanlı ordusu daimi olarak “*ayakta*” olacak ve düşman artık eskisi gibi Osmanlı sınırlarına tecavüz edemeyecekti¹⁷³.

Mühimmatın yanı sıra ordu için gerekli olan arabaların temininde de sıkıntılar yaşanmaktaydı. Zira mübaşir ve ayanlar/işerleri tarafından temin edilen araba ve öküzler bir işe yaramamanın ötesinde cepheye gelen arabacılar da fırsat buldukları zaman firar etmekteydi. Mühimmat ve sair eşyanın telef olmasına, ahalinin zarar görmesine sebep olan bu durum için müellif çözümü, yine barış zamanında, savaş için yapılacak hazırlıklarda aramaktadır. Bu bağlamda barış döneminde, savaşta lazım olacak on bin civarında arabanın temini için gereken para, kaza ayanlarına gönderilmeliydi. Buldukları kaza ahalisini yakından tanıyan ayanların seferberlik hâlinde derhal cepheye gelmeyi taahhüt eden arabacıları bulması çok daha kolaydı. Arabacı olmaya talip olan kişilerden taahhüt senetleri alınarak, sicile kaydedilmeli ve bunların bir sureti de İstanbul’da Başmuhasebe Kalemî’nde saklanmalıydı. Ayanların dağıtacağı para ile satın alacakları araba ve öküzleri, barış zamanında kendi işlerinde serbestce kullanabilecek olan arabacılar, emanet edilen arabaları cepheye eksiksiz ve sağlam bir şekilde getirmekle yükümlüydü. Arabacılarından her hangi birinin ölmesi durumunda tasarrufundaki araba ve öküzler önce oğluna, eğer yoksa talip ve muktedir akrabasına, o da bulunamaz ise hemşerilerinden birisine verilmeliydi. Savaşa gelmeyen ya da firar eden arabacılar ise kaza ayanları tarafından takip edilerek, yeniden cepheye sevk edilmeliydi. Savaş esnasında mühimmat ve sair eşya naklinde kullanılacak araba ve sürücüler cepheye ulaşmalarını takiben, ihtiyaç duyan ocaklara tevzi edilecekti. Cephede, araba ve öküzlerin ocak ağaları tarafından gözetilmesini öngören lâyiha müellifine göre, bunlardan her hangi birinin telef olması durumunda, zararın yarısı sorumlu ocak ağası tarafından, diğer yarısı da hazineden tazmin edilmeliydi. Lâyiha müellifi, araba ve öküzlerde her hangi bir eksiklik olmaması için, savaşın bitiminden hemen sonra taşraya “*mu’temed mübâsirler*” gönderilerek arabacı, araba ve öküzlerin tahrir

¹⁷³ Lâyiha, vr. 20a. Râtib Efendi’nin Avusturya özelinde barış zamanı depolanan mühimmat ve askerî depolar konusunda yaptığı gözlemler için bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 312 vd.

edilmesini ve yeniden bir sonraki savaşa hazır duruma getirilmelerini önermektedir¹⁷⁴.

Cephede bulundurulması elzem olan yük beygirlerinin ve develerin de savaş başlamadan önce tedarik edilmesini öneren lâyiha müellifine göre bunlardan da telef olanların maliyetlerinin yarısı, tıpkı öküz ve arabalarda olduğu gibi, mutasarrıflarından tahsil edilmelidir. At ve develerin barış zamanında, yine tedarikçiler tarafından, bakım giderlerine karşılık olarak şahsî işlerinde kullanılmalarına izin verilmesini öneren müellif, bu şekilde devletin, hayvanların bakım masrafından kurtulacağını altını çizmektedir. Savaş başladığı zaman aceleyle toplanan topkeşân bargirlerin de cephede kullanımında büyük sorunlar yaşanmaktaydı. Nitekim 1788'de başlayan savaş esnasında toplara, “dağlarda başı boş gezen hergele”lerden yakalanan bargirler koşulmuş, fakat top sesine alışık olmayan, hatta hiç arabaya koşulmamış söz konusu bargirler topun ateşlenmesiyle birlikte ürkererek, koşum takımlarını kırıp dağlara kaçmıştı¹⁷⁵. Dolayısıyla topkeşân bargirler de, tıpkı topçular gibi, kurulması önerilen serdâr-ı ekrem ordularında barış zamanı tâlim ettirilerek savaşa hazırlanmalıydı. Savaş sırasında kolayca tedarik edilebilen, buna mukabil muharebe meydanına top sevk etmekten başka bir işe yaramayan topkeşân öküzlerin, barış zamanında beslenmelerine gerek yoktu. Ordunun bir diğer önemli ihtiyacı olarak göze çarpan kılıç, tüfek, süngü/harbe, kazma ve kürek de yine barış zamanında İstanbul'dan tayin edilecek mühimmat nâzırları tarafından, piyasa fiyatına nazaran tedarik olunmalı ve üzerlerine mîrî damgası vurularak sınır bölgelerinde depolanmalıydı. Nitekim müellif damgalamanın, devlete ait silah ve aletlerin alım-satımını önleyeceğini ya da en azından kaçakçılığı azaltacağını düşünmektedir. Savaş bitiminde mevcut mühimmat ve edevatın sayılmasını öneren müellif, devlete ait silah ve edevatın kayıp ya da telef olması halinde değerlerinin yarısının yine kullananlardan alınmasını önermektedir¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Lâyiha vr. 20a-b. Râtib Efendi'nin bu konuda Avusturya özelinde yaptığı gözlemler konusunda ayrıca bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 200 vd.

¹⁷⁵ Söz konusu savaş esnasında Osmanlı ordusunda yeterli hayvanın bulunmaması ve bulunanların da telef olması hususunda bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi”, s. 85.

¹⁷⁶ Lâyiha, vr.20b-21b. III. Selim devrinde topların ay-yıldız sembolüyle damgalanmaya başlanması konusunda bkz: *Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânin*, vr. 29a-b ve Turgud Işıksal, “III. Selim'in Türk Topçuluğu'na Dair Bir Hatt-ı Hümayûnu”, *İÜEF Tarih Dergisi*, 8 (1955), s. 179-183.

XVI. Donanma ve Gemi İnşası

Kara ordusunun yeniden yapılandırılması ve lojistik desteğin iyileştirilmesi konularındaki görüşlerini sıraladıktan sonra müellif, her ne kadar Kapdan-ı Derya (Küçük) Hüseyin Paşa'nın Tersâne-i Âmire'de yaptığı düzenlemelerden övgüyle bahsetse de Osmanlı donanmasının yeniden yapılandırılması konusundaki önerilerini sıralamaktan geri durmaz. Muharebelerin yoğunlaştığı Tuna ve Turla nehirlerinde ve Karadeniz'de yüz civarında Osmanlı savaş gemisinin bulundurulmasını öneren müellif, bunların ihtiyaç duyulduğunda değil, barış zamanında inşasının önemine işaret eder. Bu bağlamda derhal Tuna ve Akdeniz kıyılarında, kereste bulunan bölgelerde savaş gemilerinin inşasına başlanmalıydı¹⁷⁷. Barış zamanında söz konusu gemiler çürümeye terk edilmemeli, buna mukabil İstanbul'a zahire ve sair gerekli eşyanın sevkinde kullanılmalıydı. Zira savaş başladıktan sonra inşasına girilen gemiler, ahalinin üzerine bir anda ciddi bir malî yük binmesine sebep olmakta, bunun ötesinde iki üç senede inşâ edilen gemiler savaşta kullanılamamakta ve çürümeye terk edilmekteydi. Bu bağlamda gemi inşasında kullanılacak kereste, kendir, demir ve sair malzeme, tıpkı mühimmat temininde olduğu gibi, piyasa fiyatı üzerinden ve ücreti peşin verilerek satın alınmalıydı. Gemi inşasında kullanılacak işçiler de yevmiye ile tutulmalı ve Tersâne-i Âmire'de yüz adet geminin inşası için gerekli malzeme her zaman hazır bulundurulmalıydı. Gemi inşâ edecek mimarlarınsa derya ilmini, savaşta yaşananları bilmesi ve ilm-i hendeseyi tâlim etmeleri, Osmanlı donanmasının çağdaş standartlara çıkartılması için önem arzeden hususlardı¹⁷⁸.

XVII. Kaleler ve Serhatlerin Güvenliği

Lâyiha müellifine göre kalelerin tamiri ve içindeki neferâtın devamlılığı bir diğer önemli problemdi. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilindeki kale ve palankaların, sürekli savaşa hazır halde tutulması, bir taş düşmüş olsa bile derhal tamir edilmesi, devlet

¹⁷⁷ 1792'de savaşın bitimini takip eden dönemde tersane ve gemi inşası çalışmalarına hız verilmesi, lâyhada belirtilen görüşler göz önüne alındığında oldukça dikkat çekicidir. Bu konuda bkz: Enver Ziya Karal, "Selim III. Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, I (1941-42), s. 203-211; İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I: Tersane'de Büyük Havuz İnşası (1794-1800)", Ed: Hakkı Dursun Yıldız, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 69-90. Gemi inşası konusunda müellifle aynı yönde öneriler yapan bir diğer lâyiha yazarı da Tatarcık Abdullah Efendi'dir. Bu konuda ayrıca bkz: Tatarcık Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 334 vd.

¹⁷⁸ Lâyiha, vr. 21b-22a.

iktidarının bir göstergesi olmakla kalmayıp aynı zamanda her an başlayabilecek savaş için alınması gereken ihtiyat tedbirlerindedir. Dolayısıyla kalelere gösterilen ihtimam, camilere, medreselere hatta “*nefs-i hümayûna mahsûs saray*”lara gösterilenden daha az olmamalıdır. Fakat mevcut durumda, tamir gerektiren kalelere genellikle “*ricâlden malı müsâdere kendü te'dib*” olunacak, serhatleri veya kaleyi ve çevresini hiç tanımayan bir kişi bina emini olarak atanmaktaydı. Hazineden verilen “*bir mikdar*” parayla İstanbul'dan yola çıkan bina eminine gereken malzemeler ve işçiler ise kaleye uzak bölgelerden tertib olunmaktadır. Bütün bunlara bir de kale neferâtının bina eminine yardım etmemesi eklendiğinde, her hangi bir kalenin tamiri sadece göze görünen yerlerinin sıvanarak kapatılmasıyla son bulmaktaydı. Bu bağlamda bina eminleri, en çok tamir için gereken paranın temininde, işçi ve malzemenin tedariki sırasında sıkıntı çekmekteydi. Oysa ki, müellife göre tamire muhtaç kale içindeki ahalden “*ziyâde kudreti aşıkâr*” birisinin bina emini olarak atanması, yerli ağaların tamirde aktif görev alması ve nihayet işçi ve malzemenin civar kazalardan tedarik edilmesi az önceki sorunların büyük ölçüde çözümlenmesi anlamına gelmekteydi. Tamire muhtaç kalelere yapılacak masrafın yarısının devlet tarafından, yarısının da civar kazalardaki ahali tarafından ödenmesi müellifin bu konuda yaptığı bir başka öneridir. Nitekim tıpkı devlete ait, mühimmat, at, araba ve sair malzemenin kullanımında sorumluluğu kullanıcılara yüklediği gibi müellifimiz burada da tamir edilen kaleyi koruma sorumluluğunu içinde ve çevresinde yaşayanlara yüklemektedir. Zira lâyiha müellifine göre yerli ağaların görevi sadece kaleyi dış etkenlerden korumakla sınırlı değildi. Kalenin hendeklerinin tanzim edilmesi, kaledeki araba, mühimmat ve topların korunarak daima atışa hazır durumda tutulması yerli ağaların, kaledeki ocaklı ve cebecilerin sorumluluğundadır. Bunlara nezâret etmek ise hiç şüphesiz kale muhafızlarının yetkisi dahilindedir. Kalenin dış etkenlerden korunması, silah ve mühimmatın savaşa hazır halde tutulması kadar, düşman karşısında savunulması da büyük bir öneme sahiptir. Müellifimiz, muhtemelen katıldığı savaşlarda, her hangi bir kalenin düşman tarafından kuşatıldığı durumlarda içeride bulunan neferâtın, savaşmak yerine genellikle aileleri için endişelendiğini, hatta kadın ve çocukların “*amân esir olacağız diyü feryâd ü figânları âdemi şaşırduv dünyâsından bizâr olarak iyâl ve evlâdlarının başları ucundan*” ayrılmadığını gözlemlemiştir. Dolayısıyla kuşatma başlamadan önce kalede ikamet etmekte olan yaşlı, kadın ve çocuklar, değerli eşyalarıyla birlikte kaleden dışarıya, muharebe alanından uzak iç bölgelere nakledilmelidir¹⁷⁹.

¹⁷⁹ Lâyiha, vr. 24a-b. III. Selim devrinde kaleme alınan lâyihaların vazgeçilmez konularından birisi olan sınır kalelerinin güçlendirilmesine dair yapılan birkaç öneri için bkz:

Serhatlerin korunması konusunda lâyiha müellifi, sınır kalelerinin savaşa hazır tutulmasının ötesine geçen bazı önerileri de gündeme getirmektedir. Yazarın verdiği bilgilere nazaran Belgrad, Böğürdelen, Bosna, Vidin, Bender ve Hotin kaleleri civarında, Eflak ve Boğdan'da, Tuna'nın Karadeniz'e açılan bölümünde, Mora'da ve Akdeniz adalarında Sırp, Bulgar ve Rumların çoğunlukta olması savaş esnasında Osmanlı ordusuna büyük zarar vermekteydi. Zira savaş başladıktan sonra bu bölgelerde yaşayan gayr-ı müslim azınlık, derhal Avusturya ve Rus ordularıyla temas etmekte ve Osmanlı ordusunun kayıplarını bir kat daha artırmaktaydı¹⁸⁰. Öyle ki, Belgrad, Semendire, Böğürdelen ve Bosna'daki reayanın zaman zaman isyan ettiği bilinmektedir. Gayr-ı müslimlerin savaş esnasında yarattıkları sorunlara karşı son derece *modern* bir çözüm öneren müellife göre sınırlara yakın bölgelerde yaşayan reaya tehcir edilmeliydi. Bu bağlamda Bosna ve Belgrad'da yaşayan Sırlar daha iç bölgelerde iskan edilmeli ve “yerlerine ehl-i İslâm'dan Arnavud ve Boşnak”lar yerleştirilmeli, “Bender ve Hotin ve Kili ve Akkerman ve Sünne ve Mora kenar ve sahillerinde Moskowlunun gemileri mürûr ve 'ubûr idecek mahallere [ise] Deliorman ve Dobruca semtlerinde misâfîren ihtiyâr iden Bucak muhâcirleri¹⁸¹ ve çitak t'abir olunur Rumelinde[n] Türk uşağı nakl ve re'âyâ-yı merkûmenin önlerinde sed” olunmalıydı¹⁸².

XVIII. Kırım'ın Yeniden Fethi ve Göçmenler

Aslında müellifin, ordunun ve devletin yeniden yapılandırılması konularında yaptığı öneriler, III. Selim'in tahta çıktuktan sonra Osmanlı ordusuna yönelik hâtt-ı hümayûnlarında hiç de azımsanmayacak bir yer tutan Kırım'ın alınması¹⁸³ için yapılması elzem olan değişikliklere dairdir. Nitekim Kırım'ın yeniden Osmanlı sınırlarına dahil edilmesi, padişahın ve lâyiha müellifinin de vurguladığı üzere devlet çıkarlarının bir gereği idi. Bu

Tatarcık Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 325-326; Çağman, *a.g.e.*, s. 27 ve Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 31.

¹⁸⁰ Bilhassa 1792'de sonuçlanan savaş esnasında Balkan reayasının Osmanlı ordusuna verdiği zarar konusunda bkz: Emecen, *İstanbul'un En Uzun Dört Yılı*, s. 301-302 ve Selim Aslantaş, *Osmanlıda Sırp İsyanları, 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, İstanbul, 2007, s. 49-50.

¹⁸¹ Müellif burada Kırım'ın elden çıkmasından sonra bölgeye hicret eden Kırım Tatarlarını kastetmektedir. Bu konuda bkz: Brian G. Williams, *The Crimean Tatars*, Leiden, 2001, s. 117 vd.

¹⁸² Lâyiha, vr. 24b-25a. Mehmed Hakkı Bey'in kaleme aldığı lâyhada da benzer bir öneriyle karşılaşmaktayız. Nitekim Hakkı Bey'e göre Anadolu'dan toplanan paralı askerlerin önemli bir kısmını oluşturan aşâir halkı, Dobruca ve Baserabya gibi sınır bölgelerine göçürülerek serhatlerin güvenliği sağlanmalıydı. Bu konuda bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁸³ Bu konuda örnek olarak bkz: Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara, 1999, s. 41-42.

bağlamda öncelikle Anapa'da, serasker rütbesini haiz vezir komutasına verilecek bir ordunun daima savaşa hazır hâlde bulundurulup¹⁸⁴, bölgedeki “*kabâ'il ve akvâm*” Osmanlı tarafına kazanılarak, tâlim yaptırılmalıydı¹⁸⁵. Öyle ki, Anadolu ve Rumeli'de istihdam edilmesini önerdiği serdar-ı ekremler de gerektiğinde Anapa seraskerine yardımda bulunmalıydı. Ancak 1784-1787 tarihleri arasında Kırım'dan Osmanlı topraklarına göç eden Tatar aristokrasisine, 1792'de imzalanan Yaş Antlaşması'ndan sonra artık Dar'ül-islam'da yaşama ümitleri kalmayan köylülerin de eklenmesi¹⁸⁶ İstanbul idaresi açısından yeni bir probleme işaret etmektedir. Zira lâyiha müellifine göre göçmenlerin iskan edildiği Rumeli ahali, “*mizâcen lesûs*” olan “*sülâle-i Cengizîyye*”nin zulmü altındaydı¹⁸⁷. Diğer taraftan Mayıs-Haziran 1790'da gerçekleşen Yergöğü muharebesinde Tatar güçlerinin gösterdiği büyük başarı¹⁸⁸ da ortadadır. Dolayısıyla lâyiha müellifine göre, Tatarlar “*işe yaramaz değillerdir*”, fakat sürekli kontrol altında tutulmaları gerekmekte ve nihayet reayaya zulm ettikleri Balkanlar'dan başka bir yerde, örneğin Rusya serhatında, Anapa ya da Kuban'da iskan edilmeliydi¹⁸⁹. Tatar aristokrasisinin, söz konusu bölgelerdeki kabâ'ile zulm etmesi ya da göçmenlerin Rusya ile anlaşarak Osmanlı Devleti'ne ihanet etmesi ise ihtimal dışıdır. Nitekim Tatarların, Bâb-ı Âli tarafında yeralmaya devam etmesi onlara “*i'tibâr-ı sâbıkalarını*” yeniden kazandıracak, fakat ihanetleri “*külliyen ref*” olmalarına yol açacaktı¹⁹⁰.

XIX. Diploması ve Daimi Elçilikler

Lâyiha müellifi, ordudaki yeniden yapılanmanın diploması ile desteklenmediği sürece, Osmanlı Devleti'nin eski gücünü kazanamayacağını

¹⁸⁴ Yaş Antlaşması'ndan hemen sonra derhal Anapa ve Belgrad kalelerinin tamirine başlanması bu bağlamda zikre değer bir ayrıntıdır. Bu konuda bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi”, s. 324-325.

¹⁸⁵ Bölgede bulunan kabilelerin Bâb-ı Âli tarafından daha etkin bir şekilde kullanımına yönelik başka öneriler için bkz: Baycar, *a.g.e.*, s. 659 vd. ve 670 vd. Çerkez ve Abazaların nizâmlı ordu dahilinde tâlim ettirilmesi önerisi için ayrıca bkz: Tatarcık Abdullah, *a.g.e.*, s. 330.

¹⁸⁶ Bu konuda bkz: Williams, *a.g.e.*, s. 200-201 ve 205-206. Rusya'nın Balkanlarda topraklarını genişletmesine mukabil yaşanan gelişmeler konusunda ayrıca bkz: George F. Jewsbury, *Russian Annexation of Bessarabia: 1774-1828*, New York, 1976, s. 7-20.

¹⁸⁷ Devrin diğer lâyiha müellifleri de “*selâtin-i Cengizîyye'nin istilası sebebiyle kasabât ve kurâ[ların] perakende ve perişân*” olmasından şikayet etmektedir. Bu konuda bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 37, 56, 69 ve 74.

¹⁸⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Cezar ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 2710.

¹⁸⁹ Mehmed Hakkı Efendi'nin Kırım göçmenlerinin İstanbul ve sair münasib bölgelere “*ref*” edilmesi önerisi için bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁹⁰ Lâyiha, vr. 22b-23a.

düşünmektedir. Bu bağlamda müellifimiz, 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra İstanbul'un siyasi mahfillerinde konuşulmaya başlanan ve 1790'ların başında artık Osmanlı vekayinâmelerinde de rastlayacağımız görüşleri gündeme getirmektedir¹⁹¹. *İttihâd-ı İslâm*¹⁹² fikrini hatırlatan bir perspektiften uluslararası ilişkileri değerlendiren müellife göre, Avrupa devletlerinin tamamı Bâb-ı Âli'ye karşı takip edilen ortak siyasetin farklı aktörleriydi. Dolayısıyla lâyhada, çıkarları farklı devletlerden müteşekkil Avrupa'da, XVII. yüzyıldan itibaren şekillenen güç dengesi politikası yerine¹⁹³, Müslüman devletlerin halifenin/padişahın önderliğinde, "kâfir Avrupa"ya karşı kuracağı ittifak ön plana çıkmaktadır. Zira birbirinin aynı olan Hıristiyan devletler -"el-küfrü milletun vâhîdetün"¹⁹⁴ - bir taraftan konjonktürel olarak Bâb-ı Âli ile dostane ilişkilerini devam ettirirken, diğer taraftan da Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanlarına yardım etmektedir. Bu duruma Bâb-ı Âli tarafından verilmesi gereken tepki ise Afrika'da¹⁹⁵ Garb ocaklarını, Yemen ve Orta Asya'da bulunan Buhara, İran ve Hindistan gibi Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkeleri aynı ittifakta bir araya getirmekten ibarettir. Müellife nazaran aslında az önce zikredilen Müslüman topluluklar da böylesi bir ittifaka

¹⁹¹ Rus tehdidine koşut olarak Osmanlıların Orta Asya'ya olan ilgisi artmaya başlamıştı. Bu bağlamda XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Bâb-ı Âli'nin doğal müttefikler olarak görmeye başladığı Kafkas ve Orta Asya hanlıklarının sosyo-politik yapısı ve kurulacak ittifakin uluslararası ilişkiler alanında Osmanlılara sağlayacağı faydalar konusunda görmezden gelinemeyecek kadar önemli bir literatür oluşmuştur. III. Selim devrinden itibaren kaleme alınan lâyiha ya da vekayinâmelerde Orta Asya hanlıklarına dair bilgilere sıkça rastlanmaktadır. Bu konuda iyi birer örnek teşkil etmesi bakımından bkz: "*Tatar Hanları ve Çerkes ve Nogay ve Dağıstân ve Moskov ve Kazak Ahvâli*" ve "*Dağıstân Sükkâmı Keyfiyeti*", İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi no: TY 6095; Çınar, "Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi", s. 196 ve Şirvanizâde Fatih Efendi, *Gülizâr-ı Fütühât*, Haz: M. A. Beyhan, İstanbul, 2001, s. 52 vd. Bâb-ı Âli ve Kafkasya arasındaki ilişkiler konusunda ayrıca şu önemli araştırmaya müracaat edilmelidir. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul, 2005, s. bilhassa 123 vd.

¹⁹² Lâyiha müellifi konuyla alakalı olarak iki yerde "*ittihâd-ı İslâm*" kavramını kullanmaktadır. Lâyiha, vr. 23a.

¹⁹³ Bu konuda bkz: Evan Luard, *The Balance of Power, the System of International Relations, 1648-1815*, Londra, 1992.

¹⁹⁴ Tek bir düşman ya da yekpare bir Avrupa düşüncesini ön plana çıkartarak, denge politikasını gözardı eden perspektifin veciz bir ifadesi olan bu kavramın kullanımına bir başka örnek için bkz: Abdullah Altun, *Said b. Halil İbrahim'im 'Tarih-i Sefer-i Rusya' Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2006, s. 38.

¹⁹⁵ Ardı ardına savaşların kaybedilmesinin doğal bir sonucu olarak Osmanlı yönetiminin diplomatik alanda güvenilir bir partner arayışına girmesi Afrika ülkelerini de Bâb-ı Âli'nin gündemine sokmuştur. Kuzey Sudan'a hakim olan Fur Sultanlığı'ndan gelen elçi konusunda bkz: Çınar, "Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi", s. 285.

hazırdı¹⁹⁶. Zira 1792'de sonuçlanan savaş esnasında Fas hakimi Molla el-Şerif Mehmed İstanbul'a gühercile ve gümüş göndererek diplomatik ilişki tesisine çalışmıştı¹⁹⁷. Bu ilişkinin daha da güçlendirilerek devam ettirilmesi, gelecekte Osmanlı Devleti'ni uluslararası ilişkiler sahasında daha etkili bir konuma getirecekti. Dolayısıyla Bâb-ı Âli bir an evvel, İran, Orta Asya hanlıkları ve Buhara gibi Rusya'nın Müslüman komşularıyla temas ederek, St. Petersburg'a karşı bir ittifak kurmalıydı. Ancak böylesi aktif bir politikanın önünde bazı engeller de yok değildir. Söz konusu hanlıklarda iktidarın çok sık el değiştirmesi ve bölünmüş siyasî yapı¹⁹⁸ bölgeye yönelik politikanın devamlılığına sekte vurmaktadır. Bunun yanı sıra kısa bir süre öncesine kadar Orta Asya hanlıklarıyla yakın bir ilişki tesis edilmemesi hanlıkların, İstanbul'a şüpheyle yaklaşmasına sebep olmaktadır. Ancak Bâb-ı Âli'nin imparatorluğun doğusunda bulunan siyasî yapılara dönük yeni dışpolitikasının önünde duran en büyük engel kuşkusuz Orta Asya'nın sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapısı hakkındaki bilgi eksikliğiydi. Nitekim Bâb-ı Âli'nin, hanlıklar arasındaki hiyerarşiyi gözönüne almadan, bölgeye fermanlar ve hediyeler göndermesi Orta Asya'daki siyasî yapıların İstanbul'a bakışını etkilemekteydi. Öyle ki, müellifin vurguladığı üzere Silahşör-i Hazret-i Şehriyârî Nûman Bey bölgeye sadriazam tarafından Arapça, Farsça ve Türkçe olarak kaleme alınan mektuplar ve hediyelerle gönderilmişse de bu ilk girişimden kayda değer bir sonuç alınmamıştır. Zira halifelik sebebiyle prestijli bir konumda olması gereken Osmanlı elçisinin gelişi hanlıklar tarafından, "*Devlet-i Âliyye gâlibâ düşmandan sıkılmış şimdiye dek bizi arayüb sormadı şimdi düşmanına tarafımızdan isâl-i hasar olunmasını yazmış*" şeklinde değerlendirilmekteydi¹⁹⁹. Bu bağlamda öncelikle

¹⁹⁶ Bu dönemde Buhara Hanı'nın, kendi tarafına elçi gönderilmesi konusunda Bâb-ı Âli'ye gönderdiği nâme için bkz: *Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)*, Ankara, 2004, s. 68-69.

¹⁹⁷ Bu sırada İstanbul'a gelen Fas elçisi için ayrıca bkz: Adnan Baycar, *Hadika-i Vekâyi*, Ankara, 1998, s. 183 ve 227.

¹⁹⁸ Buhara Han'ı Muhammed Masum Han'ın elçisi olarak 1789 Temmuzunda İstanbul'a gelen Muhammed Bedî Bey de bu durumdan şikayetçiydi. Nitekim 1788'de Osmanlı-Rus harbinin başlamasından hemen sonra Buhara Hanı'nın, Hanefî olan Kırgız ve Kazakları Rusya üzerine gönderdiğini belirten Bedî Bey, "...bunların eğerçi hân-ı müşârin-ileyhe teba'iyetleri derkârdır ancak kendülere muzır ve icrâsı gayr-ı mümkün olan maddede hâna ita'at itmezler" demektedir. Bu konuda bkz: *Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri*, s. 67.

¹⁹⁹ Cihad ilanını bildirmek üzere bölgeye gönderilen heyet, lâyiha müellifinin de vurguladığı üzere hanların "*düşman-ı din üzerine hücum*" etmesini sağlamakta başarısız olmuştu. Nitekim Bâb-ı Âli her ne kadar İslâmî tonu ağır basan bir söylemle Orta Asya hanlarını Rusya'ya saldırmaya teşvik etse de hanlıklar çok pratik sebeplerle bunu reddetmekteydi. Bu bağlamda Rusya ile mevcut ticarî bağlarının sarsılmasını istemeyen, başta Buhara olmak üzere Orta Asya hanları Bâb-ı Âli'nin İran'a savaş ilan etmesini ve cephane ve para yardımında

hanlıkların “*mizâc ve hâl û mişvârları anlâşulub içlerinde sâhib-i nüfûz ve kudret olanların kadr ve hâllerine ri'âyet olun*”malıydı. Müellifin de belirttiği üzere Bâb-ı Âli, hanlıklara yaklaştıkça, onlar İstanbul'a daha çok yaklaşacak ve zamanla Rusya'ya karşı bir ittifak kurulabilecek, hatta bir Osmanlı vezirinin komutasında, hanlar Rusya'ya karşı kullanılabilirdi. Bölge hanlarının onayı alınmaksızın Anadolu'dan Rusya üzerine sefer açmanın imkansızlığı ve Anadolu'dan ikinci bir cephe açılmaksızın Rusya'nın yenilgiye uğratılmasının olanaksızlığı, lâyhada Orta Asya topluluklarına stratejik açıdan büyük bir önem atfedilmesinin başta gelen sebepleridir²⁰⁰.

Bâb-ı Âli'nin, Avrupa devletleri ile kurduğu ilişkilere de lâyhada farklı bir açıdan yaklaşılmaktadır. Avrupa'daki çağdaş diplomasiyi temel hususiyetlerini oldukça yakından tanıdığı anlaşılan müellifin göre “*düvel-i nasara*” sadece kendi çıkarlarına hizmet ettiği sürece Bâb-ı Âli ile ittifak kurmaktaydı. Bu duruma örnek olarak Osmanlı-İsveç²⁰¹ ve daha yakın tarihli Osmanlı-Prusya²⁰² ittifaklarını gösteren müellifin sözleriyle Hıristiyan devletlerin “*dostumuz dîmelerine dostluklarını icrâ itmedikçe i'timâd olunma*”malı ve ittifak kurmak için Bâb-ı Âli'ye başvuran elçilere “*devletiniz Devlet-i 'Aliyye'ye dostluğunu icrâ üdikçe Devlet-i 'Aliyye dahî icrâ-yı şerâ'it-i dostî ider*” diyerek cevap verilmeliydi. İttifakların yanı sıra Bâb-ı Âli'nin Avrupa devletleri ile kurduğu iktisadî münasebetler de lâyhada ele alınan konular arasındadır. Ancak dış ticaret ve Avrupa'da XV. yüzyıldan itibaren varolan daimi elçilikler lâyiha müellifinin düşünce dünyasında birbiriyle bağlantılı iki kategoriye oluşturmaktadır. Nitekim Osmanlı hakimiyetinde olan pek çok şehirde *düvel-i nasaranın* konsolos, balyos ve tüccarlarının bulunduğunu belirten müellif, bunlar aracılığıyla Avrupa devletlerinin Osmanlıların her hâline vakıf olduğunu ve ticaretin “*kefere elinde*” bulunduğunun altını

bulunmasını istemekteydi. Bu konuda bkz: Çınar, “Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi”, s. 196 vd. Bu konuda ayrıca bkz: Baycar, *Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi...*, s.697 vd.

²⁰⁰ Lâyiha, vr. 23a-b.

²⁰¹ 11 Temmuz 1789'da imzalanan Osmanlı-İsveç ittifakı, İsveç'in 14 Ağustos 1790'da Rusya ile Verale Barışını imzalamasıyla kesintiye uğramıştı. Nitekim Bâb-ı Âli'nin aynı yıl Prusya ile ittifak kurarak Rusya'yı siyasi açıdan kısıtlayarak, St. Petersburg'u İsveç'le devam eden savaşı bitirmeye zorlamıştı. Ancak Bâb-ı Âli'ye göre ittifak hilafına İsveç'in “*münferiden*” Rusya ile barış anlaşması imzalamasıyla Osmanlı-İsveç ittifakı “*münfesih*” olmuştur. Osmanlı İsveç ittifakı konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Baycar, *Hadika-i Vekâyi*, 161 vd.; Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları*, Ankara, 1988, s. 157; Allan Cunningham “Ochakov Debate”, Ed: E. Ingram, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution, Collected Essays*, c:1, Londra, 1993, s. 10-11; Baycar, *Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi*, s. 613 ve 694 ve Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı Prusya İttifakı (Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki)*, İstanbul, 1981, s. 120-121.

²⁰² Osmanlı-Prusya ittifakı için Prof. Dr. Kemal Beydilli'nin az önce zikredilen eserine müracaat edilmelidir.

çizmektedir. Buna mukabil Bâb-ı Âli'nin hiçbir Avrupa devletinde “mu'in” adamı bulunmadığından şikayet eden müellife göre Bâb-ı Âli, üst düzey ricalden birer kişiyi Avrupa başkentlerine göndererek, Avrupa'da bulunan tüccarını korumalıydı. Üç beş senede bir değiştirilmesi önerilen daimi elçiler aracılığıyla bir taraftan dış ticarete Müslüman tüccarların ağırlığı artarken diğer taraftan da “*düvel-i nasrâniyyenin hâl û hareket ve refâtlarına kesb-i i'tlâ ve mehâretlerine tahsîl*” olunabilecekti²⁰³.

XX. Ekonomik Hayat ve İstanbul'a Göç

Lâyiha müellifine göre ticarî girişimlerin özendirilmesi, ithâlat ve ihracât yapan tüccarlara kolaylık sağlanması, daha çok zengin ticarete meyletmesini beraberinde getirecekti. Zira zenginliğin siyasî merkeze yakınlık üzerinden elde edildiği bir sosyal yapıda ticaret hor görülmekteydi. Bu bağlamda sermayedarlara ve tüccarlara gemi inşa edebilmeleri ya da kiralayabilmeleri için ruhsat verilmesi²⁰⁴, ticaret hacmini ve dolayısıyla gümrük gelirlerini artıracaktı. Gümrüklerdeki iş hacminin de artması anlamını taşıyan bu yeni iktisâdî politikanın hayata geçirilmesi durumunda, hâli hazırda bir kişinin idare etmekte zorlandığı başkent “*Büyük Gümrüğü*” farklı kişilerce idare edilen üç parçaya ayrılmalıydı. Buna göre gıda maddeleri için ayrı bir gümrük oluşturulurken, demir, bakır, silah ve sairin

²⁰³ Lâyiha, vr. 23b-24a ve 25a. Avrupa'da daimi elçiliklerin ihdası sırasında İstanbul'da yapılan tartışmalarda imparatorluğun ticarî çıkarlarından ziyade siyasî mülahazalara önem atfedildiği bilinen bir gerçektir. Ancak lâyihada ticarî hassasiyetlerin de dile getirilmesi önemli bir ayrıntıdır. Daimi elçilikler konusunda bkz: Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları*, s. 163 vd.; Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri*, Ankara, 1988 ve Alaaddin Yalçınkaya, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe- The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, İstanbul, 2010. Avrupa başkentlerinde daimi elçi istihdam edilmemesi sebebiyle Osmanlı tüccarlarının yaşadıkları problemler, dönemin bir diğer lâyiha müellifi, Ebubekir Râtib Efendi tarafından da dile getirilmişti. Bu konuda ayrıca bkz: Arıkan, *a.g.t.*, s. 366 ve 397-398.

²⁰⁴ III. Selim, lâyihada dile getirilen görüşlere paralel olarak, özelde Rus nüfuzunun hızla yayıldığı Karadeniz'de ve genelde bütün imparatorluk sahillerinde yürütülen deniz nakliyatını yerli ve mirî ticaret filosuyla yapılmasını istemekteydi. Hatta bu düşünceden hareketle, “*Sefâ'im-i tüccârîyyenin teksîriyle ticâretin tevsi'ine medar olmak üzere ricâl-i devletin 'azîmen ve hademe-i saltanat agniyâsı birer sefîne iştirâ*” etmesi konusunda bir hâtt-ı hümayûn dahi kaleme alacaktı. Bu konuda bkz: Ahmed Güneri Sayar, *Osmanlı İktisad Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul 1986, s. 188 ve Murat Çizakça “The Kapudan Pasha and Shipowners”, *The Kapudan Pasha, His Office and His Domain*, Ed: E. Zachariadou, Rethymnon 2002, s. 205-208. III. Selim devrinde sekseniki gemilik bir ticaret filosu oluşturulması konusunda ayrıca bkz: Kemal Beydilli, “III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar”, Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadîmden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 39 ve Öner, *a.g.t.*, s. 152.

alım satımı farklı bir gümrükten yapılmalıydı. Kumaş, kürk gibi emtianın başkente girişi için de bir başka gümrük ihdas edilmeliydi²⁰⁵.

Kaleme aldığı lâyiha'nın son bölümünü devlet gelirlerinin artırılmasına yönelik önerilerine ayıran müellifimize göre ticarî faaliyetler ve gümrükler gibi vakıf gelirlerinin de yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilindeki vakıflar, devletin nezâret etmemesi sebebiyle “*mütevellîleri ve b'azı erbâb-ı mütegâllibe yedlerinde telef*” olmaktadır. Dolayısıyla her bir vakfın en az üç senede bir kez hesapları devlet tarafından denetlenmeli ve gelirleri kontrol edilmeliydi²⁰⁶. Zira vakıf gelirleri savaş gibi, olağanüstü hallerde devletin ordu finansmanında kullanabileceği bir enstrumandı²⁰⁷. Müellifin sözleriyle ifade edecek olursak, “*Hakk te'ala muhtac itmesün Saltanat-ı Seniyye bir vakt-i ihtiyâcda umûr-ı seferiyyesi zmnında yine karibü'l-'ahdde yerine koymak şartıyla evkâf mütevellîlerinden istidâne*” edebilirdi. Ancak vakıf gelirlerinin düzenli kontrolü²⁰⁸ sadece ekonomik açıdan değil, İstanbul güvenliği açısından da büyük bir önem arz etmekteydi. Bu bağlamda vakıflardan hak etmediği hâlde aylık olarak geçimlerini sağlayan işsizler/(câbi, du'acı, softa?) İstanbul güvenliğini tehdit etmekteydi. Kahvehanelerde “*galebelik*” ederek, üzerlerine vazife olmayan devlet işleri konusunda fikir beyan edenler, genellikle işsizler arasından çıkmaktaydı. Avrupa siyaset felsefesinde gözlemlendiği üzere işsizlerin, suç işlemeye daha meyilli olduğu düşüncesinden hareket eden yazarımız, bunların bir şekilde istihdam

²⁰⁵ Lâyiha, vr. 25a-b.

²⁰⁶ Bâb-ı Âli'nin XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren vakıf gelirlerini artırmaya dönük siyaseti için bkz: Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul, 1986, s. 82-83, 100 vd. ve 128-134; Ariel Salzmänn, *Tocqueville in the Ottoman Empire, Rival Paths to the Modern State*, Leiden, 2004, s. 119 ve John Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden, 1986, s. 68vd.

²⁰⁷ Vakıfların durumu konusunda devrin bir başka lâyiha yazarının yaptığı öneriler için bkz: Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 37-38. XVIII. yüzyıl ortasından itibaren dârü's-sa'âde ağasının kontrolündeki vakıflardan, savaş finansmanı için borç alınması vakıfları yüzyıl sonunda Bâb-ı Âli'nin kontrolü altına sokacaktı. III. Selim devrinde vakıf işlemlerinin Bâb-ı Âli kalemleri tarafından çok daha sıkı bir şekilde denetlenmesini öngören Aklam Kuyudâtı Nizâmname'si için bkz: Nuri Efendi, *a.g.e.*, vr. 293b-298b ve Vasıf Efendi, *a.g.e.*, vr. 159b vd. İlerleyen zaman zarfında ise Haremeyn vakıflarına ait dükkânların açık artırmaya çıkmadan, rüşvetle kiraya verile geldiği iddiasıyla, 1200/1785-1786 yılından itibaren, mahlûlatla ilgili evkaftan yapılan bütün işlemler incelenmeye başlanacak ve nihayet Hamidiye Vakfı gelirleri, donanmadaki yeniden yapılanmayı finanse etmek amacıyla kurulan Tersane Hazinesine devredilecekti. Bu konuda ayrıca bkz: Nuri Efendi, *a.g.e.*, vr. 293b-298b; Vasıf Efendi, *a.g.e.*, vr. 181b vd. ve Yavuz Cezar, “Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Tersane-i Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki”, *İ.Ü İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41 (1984), s. 361-388.

²⁰⁸ Bu konuda Şerif Efendi'nin önerileri için bkz: Çağman, *a.g.e.*, s. 13.

edilmesinden yanadır²⁰⁹. Ancak müellife göre bu da yeterli değildir. İşsizler ve başıboş göçmenlerin istihdam edilmesi fikrinin bir adım ötesine geçen müellif, bunların en azından suriçinden tahliye edilerek, başkentin steril hâle getirilmesini teklif etmektedir²¹⁰.

C. Sonuç Yerine Kısa Bir Değerlendirme

Yukarıda bütün ayrıntısıyla tartışılmaya çalışılan metni hem içerik, hem de üslup bakımından III. Selim devrinde kaleme alınan diğer lâyihalardan ayırt etmek mümkündür. Önerilerin, mevcut yapıya yeni alternatifler getirmesinin yanı sıra bunların kimi zaman keskin ve korkusuz bir dille seslendirilmesi, hatta doğrudan sadrıazamın eleştirilmesi oldukça dikkat çekicidir. Metnin, padişahın bilgisi dışında selahiyetle kaleme alınması ve galip ihtimal arzedilmemiş olması böylesi bir üslubun benimsenmesinde büyük bir etkiye sahip olmalıdır. Nitekim eldeki metnin bir müsvedde oluşu, en azından III. Selim tarafından görülmediğine dair izlenimi güçlendirmektedir. Ancak lâyihanın, Nizâm-ı Cedîd ricaliyle ya da III. Selim'le paylaşılmamış olması, günümüz tarih yazımı açısından değerini azaltmamaktadır. Devrin düşünce iklimini, siyasî mahfillerde yapılan tartışmaları ve *Nizâm-ı Cedîd* hareketinin gündemindeki konuları oldukça açık bir dille göstermesi açısından lâyiha büyük bir öneme sahiptir. Bu dönemde kaleme alınan diğer lâyihalardan farklı olarak metnin kimi zaman kelime kelime, III. Selim devri kanunnâmelerinden takip edilmesi veya seslendirilen görüş ve düşüncelerin ilerleyen zaman zarfında gerçekleşmesi ise lâyihanın değerini daha da artırmaktadır.

Lâyihada, imparatorluğun sağlıklı bir şekilde idare edilmesi ve kaynakların en verimli şekilde kullanılması için yapılan teklifler, hiç şüphesiz Bâb-ı Âli kâtiplerinin perspektifini ve subjektif gerçekliğini yansıtmaktadır. Bu bağlamda padişahların, danışmanlarıyla istişare ettikten sonra hât-ı hümayûn yazmasının önerilmesi ve sultanın sistemin dışında, nâzir pozisyonuna taşınması ya da yeniçeri ulufelerinin Bâb-ı Âli tarafından ödenmesi gibi teklifler, askerlerin devletinden, kâtiplerin devletine doğru

²⁰⁹ İşsizlerin istihdamı konusunda Ahmed Azmi ve Ebubekir Râtib efendilerin Prusya ve Avusturya özelinde yaptıkları gözlemler konusunda bkz: Ahmed Azmi, *a.g.e.*, s. 50 ve Arıkan, *a.g.t.*, s. 354 ve 376 vd.

²¹⁰ İstanbul'a göçün önlenmesi ve işsiz, bekar taslakçların kontrol edilmesine yönelik olarak III. Selim devrinde çıkarılan nizâmnâmeler için bkz: Nuri Efendi, *a.g.e.*, s. 136a-b ve Asım Efendi, *Târih-i Asım*, c:I, İstanbul, 1293, s. 138-141. Uygulama konusunda ayrıca bkz: Çınar, "Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi", s. 262 ve Başaran, *a.g.t.*, s. 109 vd.

evrimleşen Osmanlı İmparatorluğu'nda, Kalemiye'nin elde ettiği nüfûza işaret etmektedir.

Kalemiye'nin yeni nesil hegemonyal kâtipleri, elde ettikleri nüfûzu başkentle sınırlandırma eğiliminde değildi. Bu bağlamda ayanlara taşra idaresinde, menzillerde ve lâyhada ifade edilen yeni vergi sistemi dahilinde verilen sorumluluklar, ilk bakışta vergilerin toplanmasında daha etkili bir yol bulma arayışının sonucu olarak görülebilir. Ancak müellifin önerileri, sadece ayanların idarî açıdan nüfûz kazanmasına değil, onları kontrol altında tutması beklenen sadâret kethüdasının ya da genel olarak Bâb-ı Âli'nin imparatorluk geneline nüfûz etmesine olanak vermekteydi. Dolayısıyla söz konusu teklifler başkentten taşraya teslim olması anlamına gelmiyordu. Fakat tam aksine lâyhada öne sürülen görüşler, taşra ve merkez arasında II. Mahmud devrinin hemen başında, ittifak senediyle²¹¹ kurulan kısa süreli koalisyonu hatırlatmaktadır.

Sosyo-politik düzenin yeniden inşâsında İslâmî ideallere verilen önem lâyihanın bir diğer dikkat çekici unsurudur. Bu durum hiç şüphesiz Müceddidî görüşlerin derin izlerini taşıyan bir siyasî hareket²¹² için oldukça doğaldır. Ancak müellifin, kitabî İslam'ın seferberlik ideolojisi olarak oynadığı rolü ön plana çıkartması ve sosyal nizamın kurucu ilkesi olarak altını çizmesi, akla yine II. Mahmud devrinin ideolojik mülahazalarını getirmektedir²¹³. Buna rağmen lâyiha müellifi savaşın sadece seferberlikten ibaret olmadığını da farkındadır. Nitekim Avrupa'da XVII. yüzyıldan itibaren savaşın değişen doğasına uygun cedid bir ordunun inşâ edilerek Kırım'ın yeniden Osmanlı sınırlarına dahil edilmesi lâyihanın temel problematiğini oluşturmaktadır. Müellifin söz konusu problemin çözümü için teklifi, barış döneminde seferber halde tutularak her an savaşa hazır ve saldırılara anında tepki verebilen yapıda *modern* bir ordunun organize edilmesiydi. Zira savunma savaşı veren Osmanlılar artık çatışmaların yerini ve zamanını belirleyemiyor, hasımlar da eskisi gibi sadece *sefer mevsiminde* saldırmıyordu. Lojistik sorunların barış zamanında çözüme kavuşturulması, kalelerin daimi olarak saldırılara hazır hâlde tutulması ve nihayet

²¹¹ Sened-i İttifak metni için bkz: Ali Akyıldız, "Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul, 2004, s. 83-102.

²¹² Bu konuda bkz: Butrus Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiya and the Khalidiyya in İstanbul in Early Nineteenth Century", *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century*, İstanbul, 2001, s. 41-59.

²¹³ Yeniçeriliğin ilgası esnasında ve sonrasında altı çizilen Sünnî İslâmın idealleri ve bu konuda yapılan propaganda için bkz: Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok, Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul, 2009, s. 115 vd.

donanmanın ihtiyaçlarının savaş başlamadan evvel karşılanması kabilinden öneriler hiç şüphesiz Osmanlı ordusunu bir sonraki savaşta daha avantajlı bir konuma getirecekti.

Lâyiha müellifinin iki serâskerlik çerçevesinde kurguladığı, barış döneminde de savaş hazırlığı yapan yeni ordu organizasyonunda neferler kışlarında daimi olarak tâlim edecekti. Her yerden ve her şeyden uzak kışların gerçekliği içerisinde sürekli seferber hâlde tutulacak neferât aynı zamanda, İmparatorluğun yaşadığı içgüvenlik sorunlarına da bir cevap niteliğindedir²¹⁴. Neferâtın ordu makinası içindeki sınıfını ve yerini daha rahat bir şekilde tayin etmeyi kolaylaştıran üniformaları giymesi, orduda mühendislerin istihdamı ve nihayet cedîd ordu için büyük bir önem arzeden mütefennin komuta heyeti, modern tâlimin ve organizasyon yapısının bir gereğiydi.

Düşmanlara misliyle mukabele edebilecek cedîd bir ordunun kurulmasının yanı sıra mevcut ordu düzeninin en önemli unsurları olarak göze çarpan kâdim ocakların yeniden düzenlenmesi de lâyihada ele alınan konular arasındadır. Lâyihanın bu bölümünde de Nizâm-ı Cedîd hareketinin kadim ocaklara yaklaşım tarzını gözlemlemek mümkündür²¹⁵. Zira amaç, maaş ödemelerini yeniden düzenleyerek, esame yolsuzluklarını önlemek, dolayısıyla ulufeyi hakedenlere vermek ve kâdim ocak mensuplarını seferî hâlde getirerek bunlardan azamî ölçüde faydalanmaktır.

III. Selim'in saltanatı sadece yeni bir ordunun kurulmasına şahitlik etmemiştir. Nizâm-ı Cedîd ordusunun finansmanı için yeni *hazinelere* ihdası ve dolayısıyla Osmanlı malî düzeninde önemli değişikliklerin yapılması da bu döneme rastlar²¹⁶. Nitekim cedîd ordu organizasyonunun ihtiyaçlarına göre düzenlenmemiş bir ekonomik yapı ile Nizâm-ı Cedîd ajandasının uygulanması imkansızdı. Her ne kadar lâyihada doğrudan malî yapı ve ordu organizasyonu arasında bir ilişki kurulmuyorsa da tıpkı III. Selim'in sofa meclisi gibi müellifin de bu ilişkinin farkında olduğuna dair bazı ipuçları bulunmaktadır. Lâyihada içgüvenliğin sağlanmasına ve bununla bağlantılı olarak ahali üzerindeki zulmün azaltılmasına, lüks tüketimin kontrol altına alınmasına, devletin alımlarını piyasa fiyatları üzerinden yapmasına yönelik öneriler üretimin artırılmasına yönelik

²¹⁴ Nizâm-ı Cedîd ordusunun içgüvenliğin sağlanmasında kullanılması ve bu bağlamda yeni kışların önemi konusunda Prusya elçisi Knobelsdorf'un önerileri için bkz: Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimâta Islâhât Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar*, 8 (1999), s. 34.

²¹⁵ Bu konuda bkz: Yeşil, *a.g.t.*, s. 37 vd.

²¹⁶ Dönemin malî tarihi konusunda bkz: Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalm...*, s. 112-234.

tedbirlerdi. Muhtemelen devrin politik-ekonomi literatüründen haberdar olan müellif, sosyo-ekonomik sınırların kanunlarla belirlendiği ve bu şekilde tebaanın huzur içerisinde özgürce yaşadığı *polis devletinde* üretimin ve vergi gelirlerinin artacağına farkındaydı²¹⁷. Müellifin iktisadî alanda Müslümanların etkinliğinin artırılmasına dönük teklifleri de devrin iktisat teorileri ve Nizâm-ı Cedîd'in malî ajandasıyla uyum içerisindeydi. Nitekim Müslüman tüccarlar tarafından ülke dışına ihrac edilecek yerli ürünlerin dışticaret dengesini yeniden Osmanlı hazinesinin lehine çevirmesi bekleniyordu. Bunun yanı sıra yerli üretimin artışı ve yabancı tüccarların safdışı bırakılması, özelde gümrük ve genel olarak vergi gelirlerini yükseltecekti. Bu bağlamda III. Selim devrinde berathlı tüccarlarla yapılan mücadele²¹⁸ ya da yerli ticaret filosu kurma girişimi²¹⁹, müellifin lâyhada seslendirdiği görüşlerle uyum içerisindeydi.

Ticarette Müslümanların etkin olduğu ekonomik yapının hayata geçirilmesi hiç şüphesiz Osmanlı tüccarının haklarını ülke dışında savunabilecek bir diplomatik teşkilatın, daimi elçiliklerin kurulmasıyla yakından alakalıydı. III. Selim devri siyasî literatüründe pek rastlanmayan bu yeni perspektif, Osmanlı daimi elçilerine siyasî vazifelerin yanı sıra iktisadî görevler de yüklemekteydi. Ancak müellifin Osmanlı diplomasisi konusundaki görüşleri, Nizâm-ı Cedîd hareketinin dışında değildir. Zira savaşın daimileşen doğasına ve barış döneminde yapılacak savaş hazırlıklarına yapılan vurgu, izlenecek diplomatik politikanın da aynı ekseninde düşünülmesini zorunlu kılıyordu. Bu bağlamda savaşın başka araçlar ve imkanlarla devam ettirilmesi olarak görülen diplomatik politika, Bâb-ı Âli'nin bir sonraki savaşta hasımlarının karşısına güçlü müttefiklerle çıkmasına hizmet etmeliydi. Halifelik sebebiyle İslam toplulukları üzerinde belirli bir prestije sahip olan Bâb-ı Âli'nin doğal müttefikleri olan Orta Asya hanlıkları ve Afrika'daki siyasî yapılarla ilişkilerini geliştirmesi, müellifin ısrarla altını çizdiği üzere Osmanlı ordusunun Rusya karşısındaki gücünü artıracak ve St. Petersburg'a karşı coğrafi üstünlüğü ele geçirmesine olanak tanıyacaktı.

²¹⁷ Devrin ekonomi-politik literatürü için bkz: David McNally, *Political Economy and the Rise of Capitalism, A Reinterpretation*, Berkeley, 1988 ve Jürgen Georg Backhaus (Ed.), *The Beginnings of Political Economy*, Johann Heinrich Gottlob von Justi, New York, 2009.

²¹⁸ Berathlı tüccarlarla yapılan mücadele konusunda bkz: İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayr-ı Müslimler Kapitülasyonlar – Berathlı Tüccarlar – Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara, 1983, s. 41-52.

²¹⁹ Sayar, a.g.e., s. 188.

Ülke güvenliğinin sağlanması konusunda lâyiha müellifi sadece yeni bir ordunun kurulmasını ve yeni bir diplomatik politikanın takip edilmesini yeterli bulmaz. Nitekim serhat kalelerinin tamiri ve güçlendirilmesi ve sınır bölgelerinde hayatlarını sürdüren gayr-ı müslim nüfusun, daha rahat kontrol edilebileceği, içbölgelerde iskanı da güvenlik açısından büyük bir öneme sahiptir. Nüfus kontrolü konusunda yapılan bu teklif de lâyihayı çağdaşı olan benzerlerinden ayırmaktadır. Zira müellifin İstanbul'a akın eden göçmen kitlelerinin istihdam edilerek bunların denetim altına alınmasını ve suriçinden tahliyesini önerdiği satırlar, yaklaşık on üç sene sonra çıkacak isyanın habercisi gibidir²²⁰.

KAYNAKÇA

Yayımlanmamış Eserler

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No: E 4034.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayun Tasnifi No: 3739.

Brentano, *Risale fi Fennü'l-harb*, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, No: TY 6886.

Dağıstân Sükkânı Keyfiyeti, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No: TY 6095.

Merhum Sultan Selim Hân-ı Sâlis'in Zamanında Tanzim Olunan Kavânîn, TTK Kütüphanesi, No:Y/534.

Nizâmnâme Mecmuası, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitapları, No: 3836.

Nuri Efendi, *Tarih-i Nuri*, Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Kitapları, No: 239.

Tatar Hanları ve Çerkes ve Nogay ve Dağıstân ve Moskov ve Kazak Ahvâli İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No: TY 6095.

The National Archive, Foreign Office Papers, No: 78/50.

Vasif Efendi, *Tarih-i Vasf*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: TY 5981.

²²⁰ İstanbul'a akın eden göçmenler ve başkentteki isyanlar arasındaki ilişki konusunda bkz: Cemal Kafadar, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman İstanbul: Rebels without a Cause", *International Journal of Turkish Studies*, 13 (2007), s. 113-134. Vaka-yı Selimiye konusunda ayrıca bkz: Aysel Yıldız, "Vaka-yı Selimiye or the Selimiye Incident: A Study of May 1807 Rebellion", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2008.

Yayımlanmış Eserler

- ABU-MANNEH, Butrus, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiya and the Khalidiyya in İstanbul in Early Nineteenth Century", *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century*, İstanbul, 2001, s. 41-59.
- AHISKALI, Recep, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülkütablık Müessesesi (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2001.
- Ahmed Azmî Efendi *Sefâretnâme-i Azmî*, Kostantiniye, 1303.
- Ahmed Câvid Bey, *Verd-i Mutarrâ (Hadikat'ül-Vüzerâ Zeyli)*, Freiburg, 1969.
- Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, X, İstanbul, 1309.
- Ahmed Resmî, *Sefâretnâme-i Ahmed Resmî (Prusya)*, Konstantiniye, 1303.
- Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsin'ül-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Yay: M. İlgürel, İstanbul, 1978.
- AKSAN, Virginia, "Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century", Ed: Erik J. Zürcher, *Arming the State-Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, Londra-New York, 1999, s.21-41.
- AKYILDIZ, Ali, *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul, 2003.
- AKYILDIZ, Ali, "Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul, 2004, s. 83-102.
- ALTUN, Abdullah, *Said b. Halil İbrahim'im 'Tarih-i Sefer-i Rusya' Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2006.
- ARIKAN, Sema, *III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruznâme*, Ankara, 1993.
- ARIKAN, Sema, *Nizâm-ı Cedid'in Kaynaklarından Ebubekir Ratib Efendi'nin Büyük Lâyihası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996.
- Asım Efendi, *Târih-i Asım*, I, İstanbul, 1293.
- ASLANTAŞ, Selim, *Osmanlıda Sırp İsyanları, 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, İstanbul, 2007.
- BACKHAUS, Jürgen Georg (Ed.), *The Beginnings of Political Economy*, Johann Heinrich Gottlob von Justi, New York, 2009.
- BAĞIŞ, İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayr-ı Müslimler Kapitülasyonlar – Berathl Tüccarlar – Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara, 1983.

- BARNES, John, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden, 1986.
- BAŞARAN, Betül, *Remaking the Gate of Felicity: Policing, Social Control, and Migration in Istanbul at the End of The Eighteenth Century, 1789-1793*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The University of Chicago, Chicago, 2006.
- BAYCAR, Adnan, *Hadîka-i Vekâyi*, Ankara, 1998.
- BAYCAR, Adnan, *Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi, Ahmet Câvid Bey'in Müntehabâtı*, İstanbul, 2004.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Ayanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler", *Belgeler*, I, 1964, s.221-225.
- Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)*, Ankara, 2004.
- BEYDİLLİ, Kemal, *1790 Osmanlı Prusya İttifakı (Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki)*, İstanbul, 1981.
- BEYDİLLİ, Kemal, "İgnatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan)", *Tarih Dergisi*, XXXIV (1984), s. 247-314.
- BEYDİLLİ, Kemal, "İlk Mühendislerimizden Seyid Mustafa Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII (1987), s. 387-443.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimâta Islâhât Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar*, 8 (1999), s. 25-64.
- BEYDİLLİ, Kemal-ŞAHİN, İlhan, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîde Dâir Eseri*, Ankara, 2001.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Sekbanbaşı Risalesi'nin Müellifi Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri*, 12 (2005), s. 221-224.
- BEYDİLLİ, Kemal, "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadîmden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 27-58.
- BİLGE, Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul, 2005.
- BOSTAN, İdris, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I: Tersane'de Büyük Havuz İnşası (1794-1800)", Ed: Hakkı Dursun Yıldız, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992: 69-90.
- BÖRCKLING, Ulrich, *Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, Çev: V. Atayman, İstanbul, 2001.
- Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târîhi*, Haz: M. Ali Beyhan, Ankara, 2003.

- CEZAR, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c: V, İstanbul, 1962.
- CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965.
- CEZAR, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarından Tersane-i Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki", *İ.Ü İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41 (1984), s. 361-388.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul, 1986.
- CUNNINGHAM, Allan, "Ochakov Debate", Ed: E. Ingram, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution, Collected Essays*, c:I, Londra, 1993, s. 1-31.
- ÇAĞLAR, Erol, *Mehmed Emin Vahid Efendi'nin Fransa Sefareti ve İngiltere ile Yapılan Görüşmelere Dair Takriri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2002.
- ÇAĞMAN, Ergin, *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyhaları*, İstanbul, 2010.
- ÇAKALOĞLU, Cengiz, "1848 Askerî Düzenlemesi Çerçevesinde Anadolu Ordusu'nun Kuruluşu", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 5 (2001), s. 41-54
- ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003.
- ÇELİK, Bülent, *Osmanlı Sefer Organizasyonlarında Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2002.
- ÇETİN, Atilla, "Divân-ı Hümâyün Beylikçi Kalemî'nin Görevleri ve İşleyişi Hakkında Önemli Bir Belge (1211/1797)", *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995), s. 271- 283.
- ÇINAR, Ali Osman, *Es-Seyid Mehmed Emin Behic'in Sevanihü'l-Levayih'i ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1992.
- ÇINAR, Ali Osman, *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1999.
- ÇİZAKÇA, Murat, "The Kapudan Pasha and Shipowners", *The Kapudan Pasha, His Office and His Domain*, Ed: E. Zachariadou, Rethymnon, 2002, s. 203-211.
- DERİN, F. Çetin, "Yayla İmamı Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3 (1973), s.213-272.

- DERİN, F. Çetin, "Tüfengcibaşı Arif Efendi Tarihçesi", *Belleten*, 38 (1974), s. 380-443.
- DOĞAN, Muzaffer, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H.1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2 (2000), s. 71-88.
- DOĞAN, Muzaffer, "Osmanlı İmparatorluğunda Makam Vergisi: Caize", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, VII (2002), s. 35-74.
- DOĞAN, Muzaffer, "III. Selim Devrinde Devlet Teşkilâtına Dair Bazı Düzenlemeler", Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 79-104.
- EMECEN, Feridun, "Osmanlı Hanedanı'na Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülâhazalar", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 6 (2001), s. 63-76.
- EMECEN, Feridun, *İstanbul'un En Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi Tarihi, İstanbul, 2003.
- ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c:II, İstanbul, 1995.
- FERGUSON, Alan, "Russian Landmilitia and Austrian Militärgrenze", *Süd-Ost Forschungen*, 13 (1954), s. 139-158.
- FINDLEY, Carter, "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry", *IJMES*, III (1972), s. 388-415.
- FINDLEY, Carter, "Ebu Bekir Râtib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul?", *WZKM*, 85 (1995), s. 41-80.
- GENCER, Ali İhsan, "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *Tarih Dergisi*, 31 (1978), s. 301-313.
- GENÇ, Mehmet, "18. Yüzyıl'da Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s. 211-225
- GIESEY, Ralph, "State-Building in Early Modern France: The Role of Royal Officialdom", *Journal of Modern History*, 55 (1983), s. 191-207.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Hüseyin Paşa, Küçük", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, s. 6-8.
- Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-Vüzerâ*, Ed: İ. Parmaksızoğlu, İstanbul, 1952, s. 56-57.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara, 2002.

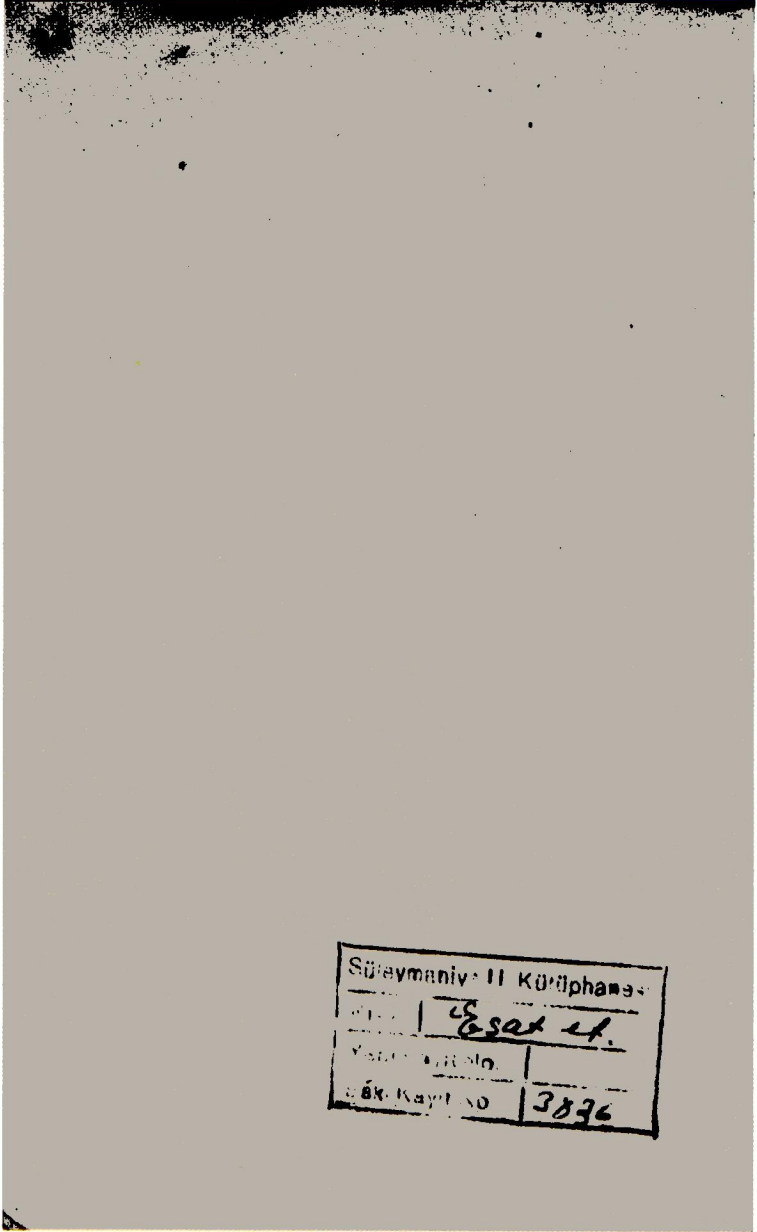
- HOBHOUSE, J. C., *A Journey through Albania and the Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the Years 1809 and 1810*, Londra, 1813.
- İŞIKSAL, Turgud, "III. Selim'in Türk Topçuluğu'na Dair Bir Hatt-ı Hümayûnu", *İÜEF Tarih Dergisi*, 8 (1955), s. 179-183.
- İŞBİLİR, Ömer, *Nizâm-ı Cedîde Dair Bir Risale, Zebire-i Kuşmanî fi Tarîf-i Nizâm-ı İlhamî*, Ankara, 2006.
- JEWSEBURY, George F., *Russian Annexation of Bessarabia: 1774-1828*, New York, 1976.
- KAFADAR, Cemal, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman İstanbul: Rebels without a Cause", *International Journal of Turkish Studies*, 13 (2007), s. 113-134.
- KARAKAYA, Yılmaz, *Mustafa Rasih Efendi'nin 1793 Tarihli Rusya Sefâretnâmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1996.
- KARAL, Enver Ziya, "Selim III. Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, I (1941-42), s. 203-211.
- KARAL, Enver Ziya, "Nizâm-ı Cedîde Dair Lâyihalar", *Tarih Vesikaları*, I (1942), s. 411-425 ve II, 1942, s. 104-111, 324-351, 424-432.
- KARAL, Enver Ziya, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları*, Ankara, 1988.
- KARAL, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara, 1999.
- KIRLI, Cengiz, "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı", Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 183-212.
- KURAN, Ercümen, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri*, Ankara, 1988.
- LALOR, Bernard, "Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen From the Lale Devri until the Tanzimat", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I (1972), s. 77-92.
- LUARD, Evan, *The Balance of Power, the System of International Relations, 1648-1815*, Londra, 1992.
- MAYER, Matthew, "The Price for Austria's Security: Part I-Joseph II, the Russian Alliance, and the Ottoman War, 1787-1789", *The International History Review*, 26 (2004), s. 257-299.

- MAYER, Matthew, "The Price for Austria's Security: Part II-Leopold II, the Prussian Threat, and The Peace of Sistova, 1790-1791", *The International History Review*, 26 (2004), s. 473-514.
- MCGOWAN, Bruce, "Ayanlar Çağı, 1699-1812", Ed: H. İnalçık-D. Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev: A. Berktaş, İstanbul, 2004, s. 761-884.
- MCNELLY, David, *Political Economy and the Rise of Capitalism, A Reinterpretation*, Berkeley, 1988.
- Mehmed Galib, "Vaka'-nüvis Teşrifâtı Edib Efendi – Selim-i Sâlis'in Bâzı Evâmir-i Mühimesi", *TOEM*, 8 (1329), s. 500-504.
- MURPHEY, Rhoads, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways*, II (1988), s. 217-263.
- MORIER, Philip J., *Memoir of a Campaign with the Ottoman Army in Egypt from February to July 1800*, Londra, 1801.
- MUTLU, Şamil, *Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati*, İstanbul, 1994.
- NAGATA, Yuzo, *Muhsinzâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi*, İzmir, 1999.
- ORHONLU, Cengiz, "Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risale: 'Risale-i Terceme'", *Belgeler*, 4, 1969, s. 39-47.
- ÖĞRETEN, Ahmet, *Nizâm-ı Cedîde Dair Islahat Lâyhaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1989.
- ÖNER, Saadet, *İsveç Devlet Arşivi'nde Mahfûz I. M. D'Ohsson Evrakı, Tasnif ve Tahlili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1999.
- ÖZ, Mehmet, "Kanun-ı Kadim: Osmanlı Gelenekçi Söyleminin Dayanağı mı, Islahat Girişimlerinin Meşrulaştırma Aracı mı?", Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 59-77.
- ÖZBEK, Nadir, "Anadolu Islahatı', 'Ermeni Sorunu' ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908", *Tarih ve Toplum*, 9, 2009, s. 59-85.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 361-379.
- ÖZCAN, Ahmet, *Kethüda Said Tarihi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, 1999.

- ÖZKAYA, Yücel, "Canikli Ali Paşa Risalesi, Tedâbir'ül Gazavât", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII (1967), s. 119-191.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, Ankara, 1983.
- ÖZKAYA, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985.
- QUATAERT, Donald, "Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829", *IJMES*, 29 (1997), s. 403-425.
- RAEFF, Marc, *The Well-Ordered Police State, Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600-1800*, New Haven, 1983.
- SADAT, Deena R., "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century", *Journal of Modern History*, 44 (1972), s. 346-363.
- SALZMANN, Ariel, *Tocqueville in the Ottoman Empire, Rival Paths to the Modern State*, Leiden, 2004.
- SARIKAYA, Ahmet, *Ömer Faik Efendi, Nizâmü'l-Atık*, (Yayınlanmamış Mezu-niyet Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1979.
- SAYAR, Ahmed Güneri, *Osmanlı İktisad Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul 1986.
- SCHLECHTA-WSEHRD, Ottokar, *Die Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808*, Viyana, 1882.
- SHAW, Stanford, *Between Old and New, Ottoman Empire under Sultan Selim III*, Cambridge Mass., 1971.
- STEIN, Joshua M., "An Eighteenth-Century Ottoman Ambassador Observes the West: Ebu Bekir Râtib Efendi Reports on the Habsburg System of Roads and Posts", *Archivum Ottomanicum*, X (1985), s. 219-312.
- SUCESKA, Avdo, "Bedeutung und Entwicklung des Begriffes Ayan im Osmanischen Reich", *Süd-Ost Forschungen*, 25 (1966), s. 3-26.
- SUNAR, M. Mert, "Ocak-ı Âmire'den Ocak-ı Mülgâ'ya Doğru: Nizâm-ı Cedid Reformları Karşısında Yeniçeriler", Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedide III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 497-528.
- ŞAKUL, Kahraman, "Nizâm-ı Cedid Düşüncesinde Batılılaşma ve İslamî Modernleşme", *Divân*, 19, 2005, 117-150.
- Şirvanizâde Fatih Efendi, *Gülizâr-ı Fütûhât*, Haz: M. A. Beyhan, İstanbul, 2001.

- Tatarcık Abdullah Molla, "Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâle'at", *TOEM*, III-IV (1332), s. 257-284, 321-356 ve 15-34.
- TEMELKURAN, +Tevfik, "Divân-ı Hümâyun Mühimme Kalemi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6, 1975, s. 129-175.
- UÇMAN, Abdullah, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, İstanbul, TY.
- UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Yay: B. Sıtkı Baykal, Ankara, 1968.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Âmedî Galib Efendi'nin Murahhaslığı ve Paris'ten Gönderdiği Şifreli Mektuplar", *Bellekten*, I (1937), s. 357-410.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Vezir Hakkı Mehmed Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, 6 (1939), s. 177-284
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "1224 (1809) Senesinde Rus Seferine Gidecek Olan Kapıkulu Ocaklarının İstanbul'dan Hareketleri Esnasında Teşrifat Mucebince Yapılan Merasim", *Bellekten*, VII (1943), s. 101-111.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Kabakçı Vakasına Dair Bir Mektup", *Bellekten*, XXXIX (1965), s. 599-604.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "III. Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Vekayi", *Bellekten*, XXXVII (1973), s. 608-662.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, c:II, Ankara, 1988.
- WILLIAMS, Brian G., *The Crimean Tatars*, Leiden, 2001.
- YALÇINKAYA, Alaaddin, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe- The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, İstanbul, 2010.
- YAYCIOĞLU, Ali, *The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis, and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Harvard University, Cambridge Mass., 2008.
- YEŞİL, Fatih, "İstanbul'un İaşesinde Nizâm-ı Cedîd: Zahirî Nezâreti'nin Kuruluşu ve İşleyişi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15 (2004), 113-142
- YEŞİL, Fatih, *Nizâm-ı Cedîd'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Ordusunda Değişim, 1793-1826*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2009.
- YEŞİL, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, İstanbul, 2011.

- YILDIZ, Gültekin, *Neferin Adı Yok, Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul, 2009.
- YILDIZ, Gültekin, "Sultanın Ordusundan Askerî Bürokrasinin Devletine", *Türkiye Günlüğü*, 101 (2010), s. 108-122.
- YILDIZ, Aysel, *Vaka-yı Selimiye or the Selimiye Incident: A Study of May 1807 Rebellion*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2008.
- YURDAKUL, İlhami, "III. Selim'in İلميye Islahatı, Programı ve Tatbikatı", Ed: S. Kenan, *Nizâm-ı Kadimden, Nizâm-ı Cedîde III. Selim ve Dönemi*, İstanbul, 2010, s. 105-127.

و در عسکر مقصد
 از آن منبر و طایفه
 خفق و از آن منبر عسکر
 سوارگی و باره عسکر
 و همه حال عسکر
 فای اولا مق عسکر
 مذیسه اینکامه بله
 اواره ابده حال
 عدیده به زبده
 مذی عسکر
 ابد کلری
 باطلایون
 عایا و نزل
 مصحفی
 نتمیده
 قبولون
 ضابطاناک
 هر بر اون
 ستمه
 انکاز
 ارد و زنده
 و صفین
 و سار
 کند و
 فضل
 و در سنه
 همه محقق

ایات مختلفه شرط نظامی
 دروغ سوره برده برده
 مخزنه مومود برده
 رابعه نظامیه
 مانوا با ندرت
 عرض اتمش
 نظامی
 نقدینه
 میزان
 عیان
 ابا انور
 اظهار
 هبت
 برخی
 خاده
 بروم
 سار
 ساد
 بر
 و بوز
 زک
 حاد
 جمله
 کس
 ظاهر
 حجاب
 اب
 ایات مختلفه شرط نظامی
 دروغ سوره برده برده
 مخزنه مومود برده
 رابعه نظامیه
 مانوا با ندرت
 عرض اتمش
 نظامی
 نقدینه
 میزان
 عیان
 ابا انور
 اظهار
 هبت
 برخی
 خاده
 بروم
 سار
 ساد
 بر
 و بوز
 زک
 حاد
 جمله
 کس
 ظاهر
 حجاب
 اب

اول امره حاجت صاحب صدر و اخبار ملك
 منگین علی سلاطین و غرضت
 و احلاقه ریمه و در پیش غایبانان ضعیف
 و کار از موده بخت و بار اعدای نان و فن دون علیه اله بده
 حالتی کرم سرد و زکات کوری و برون بیون بیه خراج
 اولش کرم عالم کند و به بون کند و در می سازند بینه تحقیق
 اول و بلکه عالم کند و به بون کند و در می سازند بینه تحقیق
 حرفی زیاد و بیداری و بیست و هفت و بیست و هفت و بیست و هفت
 بیون بید و کوز نیر ایدر مقصد غر و نفاق افزدون هر بجا در کفله
 شوقه ظهوره اطمینان کلین معاهده به سستی ایسه بالذات مغضی و کوار در بجا در کفله
 هما بود و حوائی تو به معاهده به سستی ایسه بالذات مغضی و کوار در بجا در کفله
 ایراد بیده و نظام موده و میری به و حاصلی دون حلالی مطابق او علیه اشارده مسالت او
 دسه تقدیر بیکو الحاله هذه صاحب دون افترک هوالدی حلالی مطابق او علیه اشارده مسالت او
 سرد غفتم او کله من نفاق حضرتی هوالده توفیق علیهم موفق ایبه امین
 و کل ساقته اولیده من نفاق حضرتی هوالده توفیق علیهم موفق ایبه امین
 ذات هابور بر کفر و کند و زه طرف باد شاهین و بوجان ایسه نه درجه از قری زنه جلیله مراتب انسانیه ذلک نهایت
 کبی حراج شهادتیه من نفاق حضرتی هوالده توفیق علیهم موفق ایبه امین
 صدور انشای کبی ابدوی اونی مدخله انشای بحار به ده افکری در آن و المصدق عدو
 وجود نه مخراج ابدوی اونی مدخله انشای بحار به ده افکری در آن و المصدق عدو
 ذات شرفه اطمینان طوع هابون و در یون انشای بحار به ده افکری در آن و المصدق عدو
 حضوره نصیری کنه سنه کونا کون قلم و رسم ایضا بینه اولداری و بعضی کان ولایه ایضا
 کجکه کله سن اول طرفه کیره سن دیو امر بوردن بینه رالایه مدبرین رسمی قائل مرینه کله قدرت
 از نوع مغالطه بجز اوله بور و زرنان حالی اوله مدبرین رسمی قائل مرینه کله قدرت
 اسانه سعادتیه حاکم کوشه زنه ضروری و بقی در لودر و معنی انکله اولفله
 و تقو ضروری و المیون بین حاجتیه بحاله یا عدد و بین بر طبعی و غیرت علی اوس
 اداره به مال غنمه با قویانی و می بجه بیون بر نامه اصحابی و می بجه حازه
 بلد کدی مشهور با صره اتی ای ایدر هوز ما هوزی بو عکس نامه ایدر
 نوبیه اولسان مسندن و مردم دیو قیاسیه و دیو قیاسیه و دیو قیاسیه
 طبعکار در دمی و قیاسیه و دیو قیاسیه و دیو قیاسیه
 حب و قیاسیه و دیو قیاسیه و دیو قیاسیه

بذرت
توت اولدک
مالی صرفت الماسه
عائده له ذوق موفه مطاوعه
ایله بنقه جه عزیه عاموده حفظ

ماوناه العثمان مد الله سلطته انقراض الدوران شاه شاهان جهان
زیر من موبک دوران اولدورون فضله حاردریم اولور شامت بجه سوار انلا
فضای باغنه صفای اوله اربله بر حوی عالم کاسه سنک و بنظرک انقاد نقدی
بده سیک باغنه صفای اوله اربله بر حوی عالم کاسه سنک و بنظرک انقاد نقدی
حصه صر و اولدک نرزه اولدی نازی نازی نازی صدف اولور کشف اولور کشف
رورده ایله عالیه خط اولور زراعت نایبر حاشا اولور کشف اولور کشف
تعیض اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف
عالم مشاق نایبر کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف
مشیک اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف
املا قدم اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف
مختر نایبر کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف
صاقتن نایبر کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف
صدور عمک نایبر کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف
و کشف نایبر کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف
واسن اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف
بعد افضا کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف
اول کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف
کور سوز اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف
طرف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف اولور کشف

2

جبار است و اهل بیته را عالم و اهل بیته را عالم
شیخ شریفی را عالم و اهل بیته را عالم
امام شیخ اولاد یعنی احکام استغناء و اهل بیته را عالم
هر چه صد علمای اعلام از بیرون استغناء و اهل بیته را عالم
هفته ایسه علمای اعلام از بیرون استغناء و اهل بیته را عالم
مردمان از اهل بیته را عالم و اهل بیته را عالم
حقایق را علم و در سبیله تا میری در کار و عالمه طنز و اهل بیته را عالم
مدنی او یعنی بدیدار

از هر طرفی صفتند او را ایسه اوسون اهل بیته را عالم
وقت غازی یافت اوستی یاد و تذکر و الله تعالی از اهل بیته را عالم
ایکی ممالک و فرجه علی و در نودق قرسی و الهی نماز شکره از دعای اسلام این استغناء و اهل بیته را عالم
انگیزد و شکره بیگانه ده و یکبار دیگر طرف او یعنی بویله بیگانه و کوشان و اهل بیته را عالم
ایله از بیرون اوستی یاد و تذکر و الله تعالی از اهل بیته را عالم
فیل و نیز اوستی یاد و تذکر و الله تعالی از اهل بیته را عالم
اوردده سان نمکله حق و مثبت ایتر انا طوبین دخی کردستان و بیگانه و اهل بیته را عالم
نمودنایه و در بود و در بیله سقی و فوئنده و اهل بیته را عالم
حصصی عدوی وین او زرنی بلوی التزام ایدر که او فوئودین و اسلام بیگانه و اهل بیته را عالم
ببین بوقس اول و اهل اسلام بیگانه و اهل بیته را عالم
مضیق سینه او که اهل اسلام بیگانه و اهل بیته را عالم
کوفه و بیله سینه و نظار و اهل بیته را عالم
مضانک لا بیله سینه و نظار و اهل بیته را عالم
بسیک بیله سینه و نظار و اهل بیته را عالم
ببین بوقس اول و اهل اسلام بیگانه و اهل بیته را عالم
مضیق سینه او که اهل اسلام بیگانه و اهل بیته را عالم
کوفه و بیله سینه و نظار و اهل بیته را عالم
مضانک لا بیله سینه و نظار و اهل بیته را عالم
بسیک بیله سینه و نظار و اهل بیته را عالم

دولت علیه تعالیه بکلی روایت نمودند تا آنکه
 وزیر اصله و بعضی اقتضای مصلحت و زمانه مصلحت
 عدم موقوف بقدره بر اعراض او از بنده خدمت
 اوله مدینه بقایه به جانب بغداد و بعضی
 سرحد خاقانیه به جانب مغرب و بعضی
 سینه دولت حضرت محمدی مددکاری عیون و بعضی
 شبهه خاقان اقامت حضرت سلطان سلیم اول
 خان خاقان اقامت حضرت سلطان سلیم اول
 و خردن امداد انتقام و بازگردی تمام غلبه
 لایله هغه معضای مصلحت و دولتان غلبه
 اعاده و ترقی و بیادینه اعمال افکار او در
 قزاق شقه و احاله حاکم خدمت موفقی اولی
 بیخ شرفه و طبع وقت و در وقت موفقی
 بوقرغ غنایه بود جمله بیخ هر صادقان
 سفر و نوبه و ایامه دولت علیه بینه بود
 اما ای سلفت سینه عسکر و وزیران نظام
 و در سینه او ای نظام در ایامه و بخاریه
 بر کونه در بیخ عدوت استقام و در ایامه
 مصلحت معویه عدوت بیخ صدوق اوله
 مراد استقام و نظام در وقت اوله
 اوله بی کینه فادری اقامت قبل اتمام
 ایامه و اسرارک بولطری جاه استقام
 مصلحت کلمات معنی و در وقت اوله
 موفقی ایامه ایام

Fatih Yeşil

Fatih Yeşil

